

СУЧАСНІСТЬ

Я. Славутич: Персей — Л. Далека: Дві поезії — В. Барка: Жовтий князь — М. Струтинська: З нотаток — Б. Кравців: Українська література в новій радянській літературній енциклопедії — В. Поліщук: Амальгама — Л. Голубнича: Київські танцюристи в світлі американської критики — Ю. Соловій: Відвідини «На горі» — В. П. Стахів: Процес проти Б. Сташинського — вбивника проф. Л. Ребета і С. Бандери — Критика і бібліографія — Нотатки

11 (23)

ЛИСТОПАД 1962

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

11 (23)

ЛИСТОПАД 1962

РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична
частина).

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar
1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „Biblos“ München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ЯР СЛАВУТИЧ

ПЕРСЕЙ

(Із «Фльорентійських сонетів»)

Застиг Персей з Медузою в лівиці,
Самого Зевса богорівний син,
Від золотих народжений краплин
З Данаї лона в кам'яній в'язниці.

Яка снага могутньої правиці!
Яка потуга божих височин!
Гермесів меч поблискує, мов чин;
Бринить шолом з окриленої криці.

Нехай сичить кубло отруйних змій
На голові, конаючій без тіла, —
Стоїть юнак у славі чоловій,

Що світ і засвіти обгомонила:
Лицем горгони обернув Персей
Царя Серіту в кам'янистий глей.

8 квітня 1961
Біля «Персея» Челліні,
Loggia dei Priori

СМЕРТЬ АВСТРАЛІЙСЬКОГО АБОРИГЕНА

Не діджати вітру з долин,
щоб волого здолав перевал,
в чорне тіло ще сили доливав
і до ловів ізнов поривав.

Висковзав з руки бумеранг,
червонилась невинна ринь.
Перед ранням відчув: умирав
від зяючих і рваних ран.

Голосінь жіночих, старих,
конвульсійно заламаних тіл
налякався злий дух, що стеріг,
що востанне пошкодить хотів.

Вже вгорнули в кору тверду,
садять в яму лицем на схід,
і руду зарівнюють груду —
упізнати ворожий слід.

В путь далеку вирушить сам:
попід води, де знизу вогонь.
Над вогнем, що здавен не згасав,
помандрує без гніву й вагань.

Хто дійшов — не знає тривоги:
коло ватри тоді сідай,
де Нарандері, добрий бог,
де прадавній дідівський край.

ХУДОЖНИКОВІ

Не обійдеш глухої криниці,
як волієш долину:
із далін понад скелі, над глищі
клич квилінням долинув,

Сіро кволість заімлена спала
на стежини вразливі,
а на взгір'ї — озвучений спалах
кришталями в розливі,

Світла й тіні ритмічні двобої
на одвічному колі,
як свіжущі джерельні напої
в пересичений колір.

ВАСИЛЬ БАРКА: **ЖОВТИЙ КНЯЗЬ**

Андрій вертався додому навпростець; підходячи до дверей, побачив пса — марного і, з вигляду, малосильного.

— Мамо, собака в двір забіг! Коло воріт.

Виглянула мати і сказала:

— Наш пропав, так приблудився чужий. Зловім, буде що їсти! Треба заманити в сіни.

Мішок в одну руку взяла, в другу — малятник, і подає його псові, приманюючи до порога. Пошепки ж наказує дітям:

— Андрію, швидко візьми качалку і стань за дверима, — як убіжить собака, вдар по голові з усієї сили, а ти, доню бери в хаті держак від сапаниці і ставай бити!

Пес дивиться на малятник зосереджено, з поблисками жадоби в гаслик очах, і слухає підмани, нашорошивши вуха. Підходить трішки до дверей і зупиняється. В той час на вулиці, біля перехрестка, стояли два перехожі: виголоджені, задрю дивилися на заманювання і теж блищали очима; скоро пішли своєю дорогою.

Пес то наближався, то застигав на місці, і довго, мов зачаклований, глядів на кусник їстівного в руці господині. Зрештою, той кусник спокусив: переступити через поріг, в нешироко відкриті двері, що зачинилися враз. Андрій ударив качалкою, і приголомшений пес, заскавучавши, припав до землі. Дарія Олександрівна накинула йому на голову мішок. Почала бити костуром, що колись брав її чоловік, коли ходив вулицями, де є злі собаки. Але, раптом опритомнівши, пес підскочив, вирвався з мішка і почав метатися по сінях.

Оленка з самого початку заструсилася від жаху, впустила держак сапаниці і вбігла в хату — зачинилась там і тремтить, стоячи біля одвірка. Оченята, ніби в божевільної, з переляку; її чути поруч гуркання, гавкіт, крик, тупіт.

В сінях мати з розпукою чимдуж біла пса, бачачи, що це одно всталося, бо інакше він покусає, а не дасться в руки; ще в хату вскочить і виб'ється через вікно, zostавивши всіх голоднішими, ніж сам.

Пес осідає і тільки лізе — вже не скочить. В останнє він смикнувся і впав, тонко поскімливши. Дарія Олександрівна ножем, що приніс син, дорізала пса: так трудно! тративши дихання і сплотнівши. Підвелась напівпритомна.

Патрала і перемивала до вечора, і варила псятину, що бридко несмачною виявилась! Та голод став дужчий, ніж відразу до погані: всі в хаті їли її.

*

Кістляві спотерігачі, що стояли недалеко від перехрестка, пере-зирнулися, коли відходили, взявши напрямок до свого родича — давнього каліки.

Він колись так відморозив собі обидві кисті рук, що їх довелось відрізати. Жив милостиною: просив, сидючи на вулиці, і гроші брав колінами і обрубками рук, якими вів їх до кишені; обрубками ж вів вижебраний хліб до рота — їв, придержуючи ними. Мешкав самото.

Обидва перехожі, голодні до лихоманковости, мов помішані, що тепер з'явилися до жебрака, були йому двоюрідні брати, — сказали, бігаючи поглядами:

— Зайди до нас сьогодні! Переночуеш. Децо їсти буде.

Чемно подякував він, нічого не підозріваючи. Коли ж прийшов гостювати, то в сінях стояло четверо: два родичі і два їхні спільники, — перші боялися, що самі можуть не впоратися з калікою. Було над вечір; в сінях темно. Каліка став біля дверей і не наважувався заходити, бо вже — недобре передчуття на серці. Один з родичів виступив за поріг і запрошує, не дивлячись в очі:

— Заходь! Заходь, не бійся, в нас є децо їсти, — хліба трохи...

Потім розповідали люди, що той родич навіть показав кусник хліба каліці, коли заманював.

— Заходь! — настоював він.

Каліка був зболілий душею, голодувавши з самої осені; повагався недовго і зайшов. Як переступив поріг, — враз дожидачі вчепилися в горло. Він, хоч худий, але жиливий, відчайо оборонявся; вчотирьох насилу подужали, бо були кволі. Вже, коли один схопив за ноги, а три валили в плечі, він упав; тоді накинулись і задушили його.

Через два дні Дарія Олександрівна, біля хати, почула розмову чоловіка і жінки, що проходили мимо.

— Наш сусід, калічка, пропав, — міркує чоловік, — не інакше, як до родичів пішов: там і пропав...

— Куди б же ще? — сказала жінка.

— І я так думаю: порізали на м'ясо! Заманили і порізали.

Дарія Олександрівна застигла, налякана; уявляє, як того каліку різано — ніби тут, в сінях, було! крик і протиглення.

Аж темна неміч напала від згадки! І дивно, як люди певно правду знаходять і здогадуються. Ніхто ж не бачив, куди покликано каліку і де пропав, а знають люди: докладно знають, що сталося, ніби ясно-видці. А можливо, опинився хтонебудь поблизу як свідок; або один з тих божевільців чутку виніс...

*

Доїдали собачатину, присмажуючи повторно і присолоючи; остогидла — від неї всіх нудить.

Одного дня хлопець брав тобру, намірившись піти в ліс.

— Гляди ж, — велить мати, — ні до кого не заходь, хоч нехай як припрошують і заманливу їжу показують!

— Ні! Крім лісу, ніде не буду.

— І там обережно ходи, бо ловлять... ходи, де хижих нема, і не приставай ні до кого!

Андрій, гостро попереджений від матері, взяв торбу і пішов у ліс, що починався ген за греблею. Де гурти людей вештаються, там не страшно: при нападі треба кричати, і сусіди обороняють.

Минувши байрак, хлопець поглядає на високі сосни, що на їхніх верхів'ях лелеки помостили гнізда. Не добратися туди, бо високо, здається, аж під хмарою; а стовбури без гілок і сучків.

Полянами люди проходили в різних напрямках, шукаючи їстівного. З'явився чолов'яга, запалий скронями і оброслий, як сірий ведмідь. До ноги прив'язав собі один кінець вірьовки, яку потім обмотав навкруг стовбура; взявши в руки другий кінець її і хитро діючи, погнав угору: скоро добрався до гнізда. Другий мав саморобні кліщі з заліза — великі, як для ремонту телеграфної лінії. Вибрав ще більшу сосну і, чіпляючись кліщами, прив'язаними до чобіт, виліз на верхов'я; там почав хазяйнувати.

Андрій позаздрив їм і відійшов на бічні доріжки, де хлопці вже нишпорили в купках старого листя — переворущували, виглядаючи живих створінь. Він теж почав перегортати; захоплений, відійшов далеко в хащі. Помітив біля коріння куців здорового їжака і на мить заціпенів з несподіванки, коли ж отямився, то плигнув і накрив його мішком. Зразу ж поніс додому здобич.

Мати раділа:

— Буде страва! Це — чисте м'ясо.

— Який колючий, — промовила Оленка, повівши долонею по рудих і трішки сивастих голках.

Мати обпатрала їжака, ніби поросся; на полум'ї колючки його обгоріли і шкірка взялася скоринкою. Спеченого, подано на стіл і порізано шматочками. Їли, солячи. Хоч хлібного не було, але посолене м'ясо і так всім подобалося. Оленка, досі мовчазна, хвалила:

— Смачний їжак!

І мати тишилась, бачачи, що доня охоче їсть, і сама теж хвалила печенину. Жадібно їли всі, бравши тремтячими руками, вже тільки бліді і приречені привиди, замісто людських істот.

Потяг став на глухій станції, коло перелісків, і враз пройшла чутка: довідки перевіряють. Недалеко від дверей будинку, на пероні, збився натовп під вартою — самі селяни з торбами. Від потяга весь час приганяють народ.

Почалася втеча, хто куди! Спершу вартові переслідували, а потім відстали, бо надто багато збігців між кущами і деревами. Можливо, хотіли вартові схопити хоч невелику частину і показати, як справно стережуть, ганятися ж довго були неохочі. А люди в перелісках пересиділи до вечора; потім одні пішки подалися до спокійнішого місця, другі вернули до станції, гадаючи, що стихло.

Миرون Дадиллович минав кущовиння, переярки, пагорби, сподіваючися набачити якусь поживу, аж поки вийшов на берег річки, біля якої сірла руїна — рештка оселі, видно, заможної. Скрізь бур'яни, як бор. Тишина мертва: не обізветься ні тварина, ні птах, і нема голосу людського. Пустка, що жахає. Тільки кістякуватий чоловік якийсь, мов Адам — голий, підійшов справа наліво до піврозваленого будинку і, відхиливши бур'яни, поліз у віконну відтулину, ніби нору.

«... Тепер — печерні! от куди завернено», — огірчувався Катранник, відходячи геть.

Обережно підступав до станції, де вже потяга не було, як і озброєної варти також. Рідко сходилися подорожні застоювати чергу: на цілу ніч, безконечну ніч, що змучувала на смерть. Потрібен був сон, щоб відсвіжити сили, але сон тікав від очей притуленого долі до стіни, бо і величезна тривога облягала незримою хмарою.

Прибув потяг, а нікого до вагонів не підпускали. Знов — дождикання, якому, здавалося, нема кінця. Аж над вечір пощастило влізти в вагон, відчайсно штовхаючи сильніших, через що навіть забув чоловік спитати про дорогу, і повезло в несвій напрямок.

Катранник почував, він — зовсім хворий, хоч міг трохи рухатися. Мусів пересідати; в вокзальному мурашнику, затопленому димом від газетно-мажорчаних «самокруток» і їдкою пилюкою, ломило груди і тьмарило зір. А уява, недужа і збайдужіла, відзначила, що в істоті життя вичерпано — так корінці рослини знищуються в ґрунті, надовго zostавлені без поливання і дощу. Коли скроплювані, то надто скупко: слабнуть і, зрештою, втрачають снагу і висихають.

Якби тільки додому прибути, до стін, з якими звикся. Їхав далі в вагоні, мов сон бачив. Добіжи потяг просто до рідних околиць, Мирон Данилович мав би силу мірно до хати дійти. А от — нова пересадка, з цілонічним жданням: докатувала остаточно! Він пропачий висів на своїй станції.

Близько село; а йти він не може! Зібравшись з останніми силами, робить кроки, однак, не пройшовши третини відстані, лягає на збочині дороги, коло всохлих билинок.

В той час начальство, що так любить роз'їжджати, котило мимо станції вантажною машиною, з ящиками, пакунками, натоптаними лантухами: ніби до МТС чи до сусіднього радгоспу. Нешвидко бігла тягарівка, бо вибоїни на дорозі з витурком підкидали шохвилини. Попереду, в тому ж самому напрямку, потрусили два драбинчасті пси. Машина, хоч наздоганяє їх, але не пережене: вони, надаючи ходу, тюпають першими. Один — короткошерстий сірко з білою латкою коло уха, другий — волохач і рудаець весь, при піскуватому відтінку. Бігши, вони обнюхували бур'янці і колії; часом на мить придержували лапу, а потім знов пришвидчували, мов би пам'ятаючи про якийсь обов'язок свій. За ними сунула автомашина: погуркуючи і виторохкуючи на заглибинах дороги і твердих горбовинках.

Мирон Данилович чув гуркотнечу, але не зважав. Коли пси добігли до нього, вмить зупинилися, нерішучі; не знали, що — далі. Підняли голови і оглянулись на «грузовик», потім обидва, спершу сірий, за ним рудавий, зійшли з дороги набік: до лежачого. Носами повели по одежі, після чого торкнули ними сухі билини поблизу. Обнюхавши, стоять — не зрушаться з місця.

Порівнялася тягарівка. Окулярник, що сидів коло шофера і димів папіросою, недбало зиркнув крізь прямокутник віконця на лежачого. А два дрібніші, гойдані при вантажі, повели непогідними поглядами, ворухнувши губи в такому виразі, ніби лежачий страшенно образив тут і скривдив їх своєю присутністю: обох, які проїжджають з важливими речами. Підкидаючися з ними, швидко проминули, — тільки помигтіли на картузах їх приржавлені зірки.

Старший партієць, надумавши, подав шоферові знак — стати. Вискочив на обочину і підступив до селянина. З першого ж погляду, кинутого зблизька, переконався: він! той самий, хто знає, де чаша; хто зневажливо посвічує очима, мов сова, — він!.. до чого дійшов?.. погас! погас остаточно, він — доходяга, йому кінець. Стримуючи нерви, одночасно відчував Отроходін, що незвична прикрість ніби виросла в сумну помилку, а чию? Після втіхи, стишений, аж до болісного пережиття, зберіг, однак, суворий вигляд. Підійшов зовсім близько, — тоді пси, косо глянувши, відступили набік; водять носами по траві, а часом піднімають їх в напрямку автомашини і втягують повіви відтіля, чуючи привабливий запах.

— Чого ти лежиш? — питає Отроходін.

Селянин мовчить, припавши на правий бік і глядячи безвиразно через дорогу: в простір поля.

— Знов мовчиш? Бач, намовчався до чого!

Селянин, мабуть, хотів щось відказати, бо рухнувся, але — чи відчув велику слабкість і застиг, чи роздумав...

Отроходін теж примовк: дивиться вже навіть із жалем, досвідчивши собі, що це — останні години життя для лежачого; дивиться, а чомусь його починає вражати і прикрити рослинка біля селянина.

Недалеко від голови, вона рівномірно і лагідно коливається в вітрі і коливається, ніби припадає до вмираючого. Все схилиє свою дрібну, до мізерности дрібну квітинку, дрібну і такого кольору, як борошно, тільки не біле, а сірувате... вона нервує Отроходіна, бо з ритмічною постійністю гоїдається і з такою живістю, мов тріпочучи, мов спочуваючи: все хилить квітинку; мов побивається з жалю. А селянин мовчить і знати на лиці давній вираз — впертий і замкнутий, вираз незгоди, тільки вже без гострої риси, болем зломленої.

Отроходін думав, що ж тепер питати? І тільки одно виринуло з глибини його чуття — в свідомість, як переконання, пройняте відразою: що селянин повинен просити його; так, просити, і в цьому була непохитна певність!.. просити прощення повинен в нього, Отроходіна, навіть стати на коліна. Тоді можна щось зробити в поміч. Інакше — ні! Коли ж пробачення попросить, на колінах, можна буде змінити все.

Отроходін знає, що міг би довести селянина до станції, або їдучи ввечері назад, довести до села, навіть відрізати трохи хліба. Взагалі, буде зовсім інше становище, яке? — очевидно, набагато краще. Бо все так сприялося. Треба щось сказати.

— Це в останнє тебе питаю, — відкарбовує Отроходін, ще ближче підступивши, — питаю в останнє: де чаша? Дістанеш зерно і борошно, яке тобі показано і обіцяно. Ну, не будь божевільний! Ти ж на краю прізви. Я жду...

Селянин відвів очі від поля і хворісним поглядом зупинив їх на Отроходіні: довго розглядав, ніби впізнаючи і зосереджуючися думкою. Здавши собі звіт, хто перед ним, скорбно поворушив губами і після зусилля, зрештою, вимовив — без злоти, без презирства, тільки з бажанням не бачити, — вимовив, злегка махнувши долонею від себе:

— Іди!..

Це і образило Отроходіна — в його прихильному намірі, і обурило; він змінював папіросу в пальцях і зв'язав губи в настирливий вираз. Круто повернувся і твердими кроками попростував до свого місця в тягарівці. Не оглянувшись, не сказав ні слова.

*

Коли тягарівка покотила далі, таки випередивши псів, ці останні підійшли до селянина. Постояли непорушно, потім, знічені, померехтівши очима і знов торкнувши писками одягу і траву, знов потрусили дорогою. Там нюхнули гумовий слід тягарівки, потім відхилилися від нього до сухих бур'янів, стоптаних людськими ногами.

Катранник лежав, аж поки нагодилися хлопці з села, що їхали возами: вони лагодили шляхи і діставали харчі за роботу; з того жили. Побачивши лежачого, спинили одну підводу і питають:

— Де ти взявся?

— Вертаюся, хлопці, з заробітків, — хрипко відказує їм Мирон Данилович, — іти не можу.

Помогли йому сісти на підводу і, повернувши до села, повезли. Біля околиці він зліз, а хлопці, скрутивши на бокову, коротшу до-рогу, подалися доганяти своїх.

Мирон Данилович ішов недовго; не може ніяк! Знов лягає — коло самих хлібів, що листками в вітрі мирно і лагідно шелестять, мов хлюпають в зеленій ниві, нахилиючись до селянина. Він назривав листя і почав їсти: пожувавши трохи, зовсім знеохотився. Приліг і заснув. Прокинувся жажливо слабій.

Якраз тоді хлопці, що підвозили, верталися пішки додому, — знов побачили лежачого і обступили його.

— Чого ти й досі тут?

— Не можу йти...

Було йому зовсім недалеко: спершу вниз через видолинок, а потім на півзгір'я, звідки навпростець — до хати.

Підождали хлопці; коли надійшла їхня підвода, знов Мирона Даниловича підвезли: вже до його двору. Висадили недалеко від воріт і поїхали далі. Він, як став на землю, хоче рушити, але тяжко йому, — спинається, пройшовши кілька кроків. Два односельчани, батько і дорослий син, проходили і поздоровилися. Старий говорить:

— Довго тебе не видно було; думали — пропав.

— Може, те й станеться, що думали! Аби дома.

Вони завели його в двір, а самі пішли своїм напрямком, через бур'янища на вулиці. Тоді постояв він і, не маючи сили триматися рівно, ліг на шпориші. Був смертно недужий. Хоч бачив перед собою поріг, а дістати не міг, — не міг навіть рукою ворухнути. Відвів очі від порога, подивився на небо і подумав: «якби на дітей глянути...» Раптом в серці проблещнув короткий, але невмолимо сильний біль, і все навкруги зникло відразу.

Якраз тоді з хати вийшла родина, бо крізь вікна повіділося, що хтось прибув і в дворі ліг. Діти дивляться: то їхній тато лежить і вже видно — неживий.

— Татусю! — закричала Оленка, як не при собі, гинучи від болю душевного, а потім обернулась і знов криком: мамочко! — і стала бити себе рученятами в груди, раз за разом.

Мати, побачивши, що дитя її пропадає від нещастя, вхопила Оленку і пригорнула до себе:

— Перестань, рідна моя! перестань, підожди!..

А синок, збагнувши, що сталось, не міг нічого вимовити: йому кругом почало плавати, — він заплющився і нахилив голову, мов під чийсь помах, застигнувши коло матері.

Вона ж, взявши їхне горе, вже сама чує, що от-от підкоситься на місці, як стеблина. Їй все з світу стало в очах грізне і страшне, і ніби валиться крізь морок. Ось, вона — сама з дітьми, перед найлю-

тішим лихом, від якого повороту нема. Схилилась до Мирона Даниловича: дивиться на обличчя його, аж землисте, на очі, що позападали. І, потеряна, не добере, що робити?.. але, як подумала: «може він опритомніє», враз наказала дітям:

— Поможіть мені!

Взяла мужа під плечі, щоб до порога тягти; а діти плачуть, не рухнуться.

— Не бійтесь, може тато ще житиме, — помагайте!..

Вони беруться, але підмоги мало. Втягли Мирона Даниловича в хату і поклали на широкій лаві, коло вікна; і внесли торбу.

Дарія Олександрівна пробує пульс на руці в чоловіка — не б'ється! Взяла тоді дзеркальце: перевірити, чи ще є дихання; підносить до уст лежачого і так тримає. Через хвилину оглянула поверхню стекла — там немає сліду від пари, тільки відсвітилася сірість стіни, мов стіни могильної: в глибині дзеркальця.

Дарія Олександрівна спершу не довідомила собі цілком, що це означає, коли це через мить ясно визначилося в її думці, всім значенням своїм, вона мало не зомліла. Вронила дзеркальце, яке розбилася на два більші кусники і багато дрібних скалок, вузьких і нерівно видовжених, з косими і гострими обрисами: так, мов світ серця її впав і розбився навіки.

Тяжко їй стояти; обпустилась на діл коло покійного і шепотіла: «Мироне мій, бідний Мироне!» — сховала обличчя на його рукаві і затихла.

Діти плакали, але вона не чула. Здається, пройшов вік. Вона підвелась; постоявши трохи, набрала води в миску і взяла рушник. Злякані діти глядять то на неї, то на мертвого тата, — в очах сльози, мов застигли.

— Подерж рушник! — сказала мати до Оленки.

Обмила покійникові обличчя і руки. Посилає сина:

— Принеси щітку!

Вибрала посвідки з кишені і поклала в скриню: як коштовність. Обчистила одержу на чоловікові.

Коли посутеніло, вона знайшла надпалену свічку — ту, що для мами горіла в похороні, — і поставила до рук покійника. Огник брався тонкий, мов голубиний дзьобик, напроти ночі довкруг, звідки п'ятьма напливала і тяжко обложила, ніби кам'яна, хоч і не спромоглася того свічення вбити. Стояв огник: такий сумирний! Ледве, ледве поривається на боки, синястий при зігнутому гнотику і — мов кривавий вгорі, в вістрі прозорі полостки. Посередині він ясно білів дрібною зіркою. Розходилося від нього трохи світла крутом — до кістяків, аж воскуватих пальців небіжчика і до сірого обличчя, затопленого глибокими тінями.

Вже діти послули, не питаючися їсти, але мати все сиділа коло покійника; відходили хвилини, а з ними — всі її сподівання на жит-

тя. Зосталась навколо велика і чорна пустеля, і якби не діти, вже на світі для неї не було б нічого. Тільки їхні серця ще тут, при ній: в хаті, як на острівці, серед моря смерті і темряви.

Погасила свічку, що догоряла. Вийшов місяць; прокинув крізь просвіт між хмарами і крізь хрест віконної рами — струмок блідого холодного світла на обличчя чоловіка. Воно ж тоді знов вирізнилося з ночі: в рівності кожної риси, означеної проти тьми, і в таємничій врочистості, ніби під час дивного сновиддя. Але скоро місяць сховався і той вигляд погас.

Дарія Олександрівна, відходячи на сон, все повторювала собі: «він був такий добрий до нас». Лягла, але не могла заснути, і знов повторювала в думці: «тихий і добрий до всіх...» А все тяжчі почуття напливали, наче кінчалися всі часи і міри існування, і надходило саме нещастя. Так, буває, повідь з нічною кригою переливається через поріг і вже хлюпає до шибок.

Однак — тиша в хаті, глибоческа тиша, мов на дні могили, накритої стелею.

*

Вранці діти прокинулися раніше, ніж Дарія Олександрівна, але ще не зіходили з місця — довго сиділи мовчки, в великому страхові перед покійним татом. Потім вони, нешумні, мов примарки, але вже дверима збудивши матір, вийшли за поріг і притулилися до почорнілої стіни: мружили очі від сонця, що зійшло світле, аж сліпуче. Почали заступати його хмари і скоро зовсім заслонили — день смутний настав при них, схожих на попіл, полосканий негодою і обвітрений.

Мати, прибравшись, стала знов коло мертвого. В нього обличчя так страшно занепало! По підборіддю, давно не голеному, взялась просивиною порось, хоч вуса були без неї. Закриті очі, посеред великих і темних ямок, опуклилися сірувато. Найстрашніший вираз мертвоти ліг на чолі: в відтінку навизначимо іншому, ніж завжди був, і прикро вражаючому несхожистю на звичайний вигляд. Особливо — при потоці огнистого світла з шибок, що проливалось на обличчя. Але зберігся давній відзнак думки, такий знаний за багато років. Хоч тепер тлін, ніби з підзем'я піднявшись, пройшов під сірий покров тіла і проступив загрозливістю: для того навіть, хто гляне! Але вона не боїться; бачить, що крім грізної прикмети, яку тлін поклав, — все мріється інший стан. Спостерігає на вустах, що розгладилася і міцно застигла в незрушимої обрис, — там, крізь сухість мертвоти, позначився спокій; глибокий спокій і добрий, далекий від давніх думок, і тяжко збагнути його: спокій, як буває в тихих дітей. Обличчя дивує зміненістю і поруйнованістю образу: чуже в іншості і втеряне для світу, де вже і сонце знов закрилося, а хмарна тінь заслонила шибки. Настала така скорбота! Найдорожчий в житті, хто лежав під тінню, був їй незрозуміло відчужений,

мов стали тут і розділили погибельністю назавжди — невидимі мурі. Подолати їх ніякою силою людською не можна і не можна нікому, нікому відпроситись. Відчувши, що ніби сама вже скована в незбагненій і невмолимій неволі всього лиха, вона заплакала: з такою великою розпукою, що забирає душу, як буря — кущик. Без крику і стогону, без шепоту навіть, а з сльозами і судомою всіх грудей, мов воплем, якого людське серце вже не витримає. Знов присівши навколішки, вона раз-по-раз стукалася чолом об край лави, біля ліктя покійникового; як потеряна, шепотіла: «ми з тобою ж не сварилися ніколи і гарно жили, нехай діти колись скажуть; а не судилось нам тут зостатися... і я чую — піду слідом за тобою, бо немає сили мені... побуду з малими, поки зможу! — прости, якщо кривду вчинила, а ти ж ні в чому проти мене не винен... зустрінемося там, де Бог покличе».

Вона, підвівшись, поцілувала чоло покійникові і руку. Як вийшла за двері, — покликкала:

— Діти, будем нашого бідного тата хоронити!

Боязко глянули вони і підходять: хлопець спокійніший, ніж Оленка, що починає тремтіти: дрібно, як недужа; збивається з кроку, наче не бачить нічого перед собою. Але очі широко розкриті. Мати вводить малих — прощатися з покійником:

— Просіть тата, щоб вибачив, коли гнівали його, і цілуйте руку!

Вони пошепотіли і торкнулися устами до татової руки, як мати велить. Були такі непорадні, що вона мусіла щокроку провадити їх. Коли сказала їм:

— Моліться, щоб Бог помилував тата! — поскиляли вони голови, знаючи, як треба в думці проказувати прохання.

Мати вивела їх в сіни і тихо загадала:

— Ходімте могилу копати!

Взявши дві лопатки, пішла в сад, а діти слідом за нею. Вибрано місце поряд бабусі і старшого сина. Мати поволі копала, часто спочиваючи; помагав Андрій — при другій лопатці, а Оленка вигрїбала землю, коли інші спинялися. Пів дня рили, хоч яма неглибока.

Прийшов час хоронити покійника. Стали коло нього в хаті, — як виносити? Мати думала: чи класти на рядно і волочити, бо підняти неспроможні; чи сунути з лавою, мов з нарами? вона вербова і суха, нема ваги, — так і вирішено. Взятася мати тягти за важчий край, а діти помагали їй, штовхаючи лаву, коло татових стіп. Довго так пересувалися, зовсім повільно, з відпочинками, поки дійшли до могили.

Труни нема. Принісши дошки, на розпал бережені, встелили ними дно ями, а в голови поклали подушку. Облустили покійника і накрили його простирадлом, замісто савана; накрили і почали кидати перші грудки. Але зразу ж і спинились. Коли земля впала на мертвого, почався плач; діти, припавши до Дарії Олександрівни, аж зайшлися

і ніяк не могли втихнути... жаліли тата дуже: був світлий словом і серцем до них, як при небі, — ніколи не чули окрику недоброго.

Стишилися малі, і мати наказала півголосно: загортати могилу. А ще довго не могли зважитись вони. Як скінчили похорон, поставили, збитий з двох планочок, хрест над свіжою землею могилки.

Стояли втрюх, тісний гурток, — несила їм відійти; і вже не знали, зоставшись самі слабі, без кормителя свого і оборонника, чи можна їм вижити на світі.

Коли верталися в хату, сунули лаву назад, бо хтось міг взяти вночі і порубати на дрова. Мати лягла, почувуючи, що вже вона теж — як мрець. Лежала безтямна з годину; раптом глянула на дітей: дивно!.. вони все сидять і дивляться на неї, але так жалібно, що в неї серце стрепенулось.

— Їсти хочете! — промовила вона.

Діти, голодні люто, мовчать собі, не скиглять і не просять нічого: німо терплять, мов сама стареча. Пішла мати до торби покійного. Знайшла хліб кукурудзяний і відкраяла скибки, — діти на них очима вп'ялись! потім трішки зніяковіли: ждуть.

— Беріть: це тато нам приніс. Добивався з останніх сил, щоб нам дати. Спом'яніть, дякуючи, так годиться!

Дала дітям їсти хліб і відвернулась, ховаючи свій плач. Почала гріти юшку. Хлопець обачливо їв — так, що стеріг кожну крихтину, з долоні брав її устами; в той час, коли Оленка з'їла половину своєї скибки і поклала недалеко від себе.

— Чого, дитинко?

— Вже не можу.

— Як же так?

Оленка мовчить; але згодом питається:

— А ви, мамо?

— Я потім, я вже — потім.

Незвичайною стала доня. Байдужна і вже з іншою відчутністю, ніж завжди: ще сердечнішою, але вже дальшою і чужішою; ніби відділена від всього; як світелко, що, тріпочучи, пригасає вранці.

Ніч випала темна — нерозглядима; і досвіт видався безсвітний, з хмарками на всьому небі, наче димучими, що бігли і бігли безкінця. Зрідка накрапав дощ і скоро переставав.

Збудилась мати рано і почала варити незмінну юшку: з решткою кукурудзяного хліба можна поснідати. Андрій поворушився з одяганням і пішов до води — випив пів кужля; поникавши по хаті, говорить до сестри. Потім питає здивовано:

— Мамо, чому Оленка не відкриває очі? — не прокидається...

Раптом різко заболіло в грудях матері, ніби хто вдарив. Мото-рошний здогад пронизав її свідомість; вона задрожала, обернулася від стола і йде до Оленки, а ноги їй підгинаються і не можуть ступати. Подувавши німеч, мати кинулась враз до маленької, — та вже почала застигати...

— Оленко, що ти з нами зробила!

Пригорнулася мати до півтеплого трупики і тільки повторює:

— Донечко моя нещасна, моя нещасна!

Замовкла, коли відчула, що в неї серце от-от зупиниться. Так чорно стало вдень. Подумала: «тепер нам без тебе, моя зірочко, життя немає».

Брала її тоненькі, вже неважучі руки — собі до обличчя і обми-вала сльозами. Все побивалася і не могла втішитись; тихо примов-ляла: «мое дитя — таке любе, ніколи не пам'ятало мені кривди нія-кої, і все мені прощало, і таке блаженненьке мое і чисте, як зірочка мені: чого ж ти впала з неба, і вже не зійдеш мені...»

На серці тяжче було, ніж могла терпіти. Не було вже в неї плачів. Підвелась і стояла, як з каменя січена; без мови і рухів; хоч вся душа її западала в незмірний морок, як, буває, птиця — з кри-лами, покаліченими грозою, обпускається в гірську ущелину, де візьме потік і віднесе в чорну безвість.

Надворі сутеніло; знов накрапав дощ і стихав. Пускався і торох-тів по шибках, збігав: крапля за краплею, що приставали на мить, а потім ще швидше спадали, зоставляючи притінені сліди. Під кінець дня вщух дощ і в синьому повітрі розлилося огненне світло; смугами прорізалося крізь вікна.

Мати ніяк не збереться хоронити Оленку, навіть боїться думати, що треба винести дитя в садок і загорнути в ґрунт.

Але пересилила сама себе.

День похорону був безвітряний. Вирили яму і на дні помістили верх від маленького столика, що досі в другій, холодній, хаті стояв. В голови поклала мати маленький ранчик; його з книжками любила носити доня: «нехай, що любила, — буде з нею!» Один зошит зос-тавила собі, той зошит, через який було стільки болю.

Обпустили Оленку в землю. Перед тим, як загорнути, оглядається мати навкруг, — скрізь бур'ян, тільки одна єдина ромашка зацвіла поблизу: невеличка, але з чистою білістю; зірвала її мати і поклала Оленці в руки. Як загортала з сином той похорон і могилку насипала, отямитися не могла: мов сновида. Недалеко був камінь — сірий, дріб-ний зернинами. Сіла на камінь і просиділа до вечора, здавалося, сама теж застигла, як він.

Син приходив: щось сказати, чи кудись покликати. Але гляне на маму і змовкне, постоявши поруч, до порога вернеться.

Вона ж, опритомнівши, — враз, як при блискавці, побачила, який світ став страшний!.. дикий, мов пустеля, де володарюють змії, живучи з горя людського. А свої відійшли: zostавили тут двох — сиротами нерозрадними. Незліченні душі в погибелі падають навкруг. І кожний з живих має горя повно. Безталанні! — всіх оточено стінами — з наказу нічних каганів, щоб замучити невітською напастю, і щоб ніде голосу про це ніхто не почув.

Минає день і другий; їсти вже нема чого. Вранці мати сказала синові:

— Збирайся! Поїдем, і гляди, таки знайдеться щось, бо тут смерть приходить.

Взяла гроші, що чоловік привіз: небагато, але досить на квитки, дійхати до міста і вернутись. Поклала ключ під стріхою:

— Коли розгубимосся, то, Андрійку, добивайся до хати, я теж додому йтиму, — не забудь же, де ключ!

Переходили полем; воно порожнє і такі бур'яни вигнались, аж гудуть. Серед них люди бродять, а часом хтось визирає на дорогу, де лежать знесилені: в канаві. Мимо них до станції тягнуться окремі постаті. Ідуть мати і син, — бояться на сторони глянути.

Біля станції подорожніх мало; ждуть потяга, сівши на землі. Дарія Олександрівна подумала, глянувши на них: «як рідко людей зосталось! — і хто цю біду пекельну навів?.. не було такого, відколи сонце світить». Вона міцно тримає сина за руку, хворобливо боячись хоч на хвилинку відпустити від себе, щоб не розділитися в натовпі: «без моєї останньої дитини, якби згубила, — я вмру».

Потяг сунувся спроквола, ніби і сам зголоднів з людьми; і димів страшенно, бо, мабуть, сирими дровами топлено його. Ось, приїхали в місто. Скрізь — черги. З одного магазину, над яким написано, що то для інженерних і технічних робітників, виходили люди і тримали в руках по одному червоному буряку: то все, що їм видано на день. Голодуючі тягнуться в одному напрямку, — між ними Дарія Олександрівна з сином добрела до двоповерхового і широчезного магазину під кольоровою вивіскою.

— Мамо, що таке «Торгсін»? — прочитавши, питає хлопець.

— Означає: торгівля з іностраними або чужоземцями, так кажуть.

— З чужоземцями? — перепитує син, — а з якими?..

— Ну, всякі чужоземці ж бувають.

— Чи французи, чи американці?

— Таких ніби тут не чути; нема.

— Тоді англійці або німці.

— Теж, не вони...

— Шведи, мамо!

— Звідки? — їх давно не видно.

— Греки, чи ні?

— Ніби і не греки теж!

— Я знаю: японці і китайці.

— І їх нема тут.

Так і не визначила мати з сином, хто — ті чужоземці.

Але бідні своєземці сиділи на брудній тротуарній цеглі: хлібороби, в яких віднято їхній хліб; хворі і збайдужілі від безконечного ждання, вбрані в лахміття, що держалося мотузками, обкрученими і зав'язаними в часті вузли. Обличчя — жовті і сірі, і такі запалі, що сама шкіра обпинала лицеві кості; або, як не запалі, то опухлі від водянки. Дехто вмер, бо з'їв вижебрані скоринки, коли вже шлунок від довгочасного голодування збігся. Одна бабуся, що сиділа під стіною, мала перекошену шию, а обличчя — в болочій судомі: так і застигло при смерті; недоїдений кусник витикався з рота.

— Мамо, чого тут мертві сидять? — шепотить хлопець.

— Бач, аж до хвороби виголоджено, потім знято з них золоті святиньки: хрестики та іконочки, а дано шматки їжі і ними добито.

Скрізь снували по «Торгсіну» розпорядники і схилялися за прилавками, сито викормлені, в м'яких одягах, косі поглядами, повними півприхованої зневаги. Навіть, розмовляючи з людьми, не дивилися їм в очі, а якимись хапкими, ніби почасти притаєними рухами зготувляли, кому що належить; віддавали і зразу ж відверталися — все щось пересували або просто до чогось доторкувалися.

Повно всього: зерно і борошно в мішках, сухарі впаковані, і всяка риба в консервних банках, шинка і ковбаси, цукор і масло коров'яче, — все, все чого треба людині; і так багато, що голодних міста, котрі вмирають, можна було б порятувати всіх.

Але не дістають вони нічого! І коли хто просмикнеться вільно, себто не маючи коштовности з золота і срібла, або хоч скалки діаманту, — відразу в плечі виштовхнуть: грубо, як тварину.

До віконця будки підходять ті, що приносять дорогі речі: серги, персні, браслети, червінці царські, різні столові приналежності з срібла або алмази і золоті вироби.

Одна тітка, виголоджена — худа, як могильна приява, пересовувалася з дрібною іконкою в срібній ризі, тримаючи на мотузочку через шию. Несла так, що всім було видно: беруть з неї при самій смерті. Стала тітка перед опасистим службовцем, що з якоюсь загрозовою понурістю, а при тому з гострим, мов учепливим, поблиском низьких зіниць, глянув на неї! — миттю, ніби величезною голкою нелюдського прошив серце бідній істоті, крізь оту іконку, — і враз, на коротеньку частинку секунди, так і ожив від вигляду срібла.

Коли тітка поклала іконку до вікна, він зачепив її гострими і необмитими нігтями. Швидко покрутив її. Віддерши ризку, кинув на вагу, а саму іконку швиргнув бабусі — так недбало, як цілко-

вито зайву для нього річ. Сховав ризку в один з ящиків коло себе, нижче, де не видно нікому з відвідувачів. Відсунув бабусі квитанцію і спонурилася в своїй справі коло коштовностей, обвіяних горем, муками і погібеллю.

Дарія Олександрівна, страхаючись, поглядає на стареньку: «воно хоч і гріх ікону спродувати, але треба! Хоч бабуся не виживе, з очей знати... отак, через смерть, багатство роблять!» Була срібна застібка в Дарії Олександрівни; річ старовинної роботи, материн подарунок... «продам, Андрійка нагодую, а мені хоч і вмирати: чи з подарунком, чи без нього».

Виписано папірець. Вона, тримаючи його однією рукою, а сина другою, мандрує через будинок, проз скляні прилавки.

— Що ми купимо? — питається сина.

Він дивиться великими очима на всякі харчі, але мовчить.

— Чого б ти хотів?

— Хліба.

— То купим борошно і спечем корж.

Він мовчить: згоджується.

— Вже ми забули і смак справжнього хліба, — сказала мати; — дивись: борошно, як сніжок.

Їй дали трохи того борошна, і вона, знявши торбу з плеча і добувши чисту торбинку, всипала його туди. Сховала торбинку і повела сина мерщій геть, щоб не дражнити неприступними наїдками, від яких — спокушення і мука також для голодних очей, що зазирають з вулиці.

Ідучи тротуаром до вокзалу, мати і син бачать невисокого чорнявця середніх років: фабричного, з вигляду, і підлітка, років шістнадцяти, що теж мав темний волос. Вони розглядають вітрини, переходячи від однієї до другої в тому ж напрямі, куди спішать Катраніки; підліток звертається до старшого:

— Харчі дурно в «Торгсіні» і на складах лежать, а люди вмирають з голоду. Я б так не робив, — я б нагодував.

— Це ти б так робив: по правді. А вони не хочуть. Хазяї найшлись!

— Не наші, і не хочуть, — сказав підліток, — вони чужі і вбивці.

— Звідки це в тебе?! — злякано озираючись на сторонніх, питає старший.

— Якби не вороги, — сумовито продовжував підліток, — не вбивали б народ голодом.

Дарія Олександрівна відзначає собі: «от, ледве хлопець на ноги зіп'явся, а вже причини шукає, вже бачить, відкіля лихо».

А підліток — своє, мов від наведення, вимовляє:

— Знаю, для кого вони...

— Тихіше! Що ти знаєш? — знов тривожно озирається фабричний; побачивши тільки похилені голови замучених і обшарпаних істот, він заспокоюється, в той час, коли підліток доходить до свого:

— Це — чорне діло, оброблене з тими, що звуть себе іностраницями; війна проти трудящих.

— Де це навчився? Мовчи, хоч — поки додому дійдем!

— Я більше ніде не кажу, — захищається підліток.

— Ти в мене ранній! Он до чого достукуєшся: правди хочеш? Довго її шукати.

Вони звернули в бічну вулицю, звідки доносився базарний гамір. А тут, коло магазинів, величезні «хвости»: товпиться селянська біда.

— Там хліб дають, мамо!

— Хочеш ждати? Це — довго.

— Як дуже довго, то краще поїдем.

Повагавшись трохи і боючися нападів на черги, хотіла простувати на вокзал, та вже нехай! — «може чогось істинного дістанеться синові; як почнуть ловити, — зразу втечемо».

Стали в чергу за «комерційним» хлібом. Гризли останні маторже-ники, тверді, як кремій. Люди юрмилися до вечора, але хліба ніхто не дістав. Розходячись, казали, що треба чергу застояти відрання, іще перед світом. Дехто зостався на цілу ніч.

Дарія Олександрівна нагледіла, недалеко від магазину, приступці при дверях: там сіла з сином і скоро дрімати почала, обпустивши голову на руки. Син, прихилившись до неї, враз заснув. Ніч випала холодніша, ніж звичайно, — з вологістю і пронизливим вітром, який зривав навіть зелений листок з яблуні в дворі і кидав через паркан, на цеглу, ледве освітлену від номеркового ліхтаря. Мати то куняла, то прокидалась, промерзши. Подумала собі, що то всіх відриває лихо від життя, як листок, і кидає в погибель.

Час тягнувся страшенно поволі: мов слимак волочить свою до-мівлю через мокрий пісок.

Почали сходитися люди в чергу, якраз тоді, коли мати міцно за-снула. Розбудив гамір: набилося народу, страх! — вся черга б'ється і кипить; ніби дівтора, бавлячись, вужівкою бунтує воду на обидві сторони. Всі кричать і лементують, штовхаються без перерви і на-пружують рештки сил, щоб не впасти під жорстокими навалами. Когось потоптано, але голосу його ніхто не чує: люди, здається, гур-том віддані душевній лихоманці, досі незнаній; від неї найтихіші, дичавіючи, коять зло. Штовханина вщухла і роздражнені люди сяк-так розмістилися в «хвіст», який проліг ген далеко! Немає надії дійти до порога.

— Треба озвірити, з залізними ліктями, — сказала мати до сина, — а ми з тобою, як були останні, так будем тепер.

Здалеку ледве манячить магазин. Ждали і ждали, поки сонце високо підбилося над іржавими покрівлями. Знов — невдача, бо весь хліб «вийшов» попереду, ніж четверта частина черги встигла добути його. Тоді «хвіст» почав розсипатися, хто — куди.

Дарія Олександрівна всилу на ногах стоїть; от-от голова їй закрутиться і світ, стемнівши, пропаде з очей: «мабуть, смерть моя близько, — хоч би не на вулиці!» Пішла вона з сином від тієї черги, не знаючи, що далі робити.

— Може поїдем додому? — питає Андрія, — в черзі не буде щастя для нас.

Андрій зрадів: скоріш додому!.. там десь можна ховраків ловити, а тут і самої землі не видно, — тільки асфальт і камінь.

На вокзалі люди юрмляться, ніби в мурашнику. Обстали будинок довкруги і полягали на бруковиках — по всій площі, і в скверику з кволими деревами і розламанною загородкою. Скрізь повно обшарпаних і виснажених селян: ніби цвинтар, який ворушиться при сонці.

Знов ждати, ждати безконечно, поки прикотить потяг, а він спізнюється надовго. Сидить мати з сином під стіною і, зовсім знесилена, знов куняє.

Коли прибув потяг, миттю такий заколот зчинився, що тяжко доступити. Відпихали один одного, протискаючися з несамовитою натугою до дверей, бо для кожного вони були входом до порятунку, нехай і тимчасового, від смерти на мокрому камінні — серед тисяч, які конали.

Натовп навкруг засотує, відтягаючи від дверей і треба відриватися від нього рукавами і торбою; так само роблять сусіди в загальному вирі. Лізуть через плечі і кричать. Потяг рідко приходить! Кожен, хто смертно змучився, днями лежавши на холодних бруковиках, знав, що коли пропустить двері, то зостанеться на площі, труп для мертвецької тягарівки, і божеволів, продираючися крізь юрму. Від того в двері вривався вир з гамором, стогоном, лайкою, штовханням, шарпаниною; він затагнув Дарію Олександрівну і сина, покрузив і здавив так, що ребра тріщали, а з одежі, яка поролась, відскакували гудзики. Раптом чує мати, що вона з сином розділена, і їх відносить на протилежні сторони, — шарпнулася вона, закричала з відчаєм до Андрійка, але її голос потонув серед несвітського лементу. Ще дужче їх віддалено в різних течіях товпища. Пручалася вона, як спіймана рибина, але її штовхали торби і чемодани, лікті і плечі, збиваючи з ніг, здавлюючи до втрати віддиху і відкидаючи далі від дверей. Ось потяг рушив, і вона зосталася! Почала тікати геть з гущину, бо, коли син десь тут, він її шукає — треба до нього поспішити. Вже пробиратися легше крізь натовп, який після відходу потяга знесилів, мов розмагнічений; рідів і розточувався.

Побігла вона між людьми, кличучи: — Андрійку! Де ти? — Я тут, Андрійку! Обдивляється скрізь, але немає сина ніде; певно, його внесло з старшими в двері і він поїхав. Застигла на місці з страху, при одній думці, що він же дороги не знає і тепер вони з ним надовго розлучені, можливо, назавжди! Була в невиразимому розпачі. Тоді майнула дум-

ка: «він спитається в людей, як їхати, і йому скажуть». Втішає себе мати і вже тільки одне поривання в її душі — скоріше додому!.. спекти корж і нагодувати сина; бо в хаті ж нема нічого їсти.

Ніколи не ждала потягів нетерпеливо, як тепер! — здавалося їй: кожна секунда нарочито затримується і збирає в собі велику вагу, поки стане завбільшки з брилу, щоб з нечутним гуркотом упасти, а тим часом наступна ледве починає рости. Мабуть, і сама вічність, наче скресла річка, в крижинах-скелях, з мертвою повільністю повзла мимо вокзального будинку.

Прибув потяг; Дарія Олександрівна з раптовою і таємничою видючістю горя і безвинною хитрістю материнської турботи, супроти всіх промкнулася на перон, коли тільки починали впускати. Поспішила до вагонних дверей і таки вбігла в середину: сіла при вікні: щоб бачити людей на стрічних станціях, чи там немає Андрія.

Тільки тепер відчула, як смертельно змучена — до гіркоти незносимої і тихого плачу. В очах їй темніє. Скоро заснула, але скоро і прокинулася від постійного і горючого неспокою.

25

Близько додому: переходять степові приміти перед очима. Сили зосталося — тільки прибути до порога, спекти корж для найменшої дитини, так прикро загубленої, і впасти в останній недужості.

Коли потяг пробігав крізь тунель, під мостом горішньої дороги, селянка побачила свій відбиток в чорноті шибки: подобизна черепа і годі! — черепа, запнутого в хустку, на шиї тонкій, як висохла гілка берези...

«вже чую», — думає собі, — «не виживу!.. аби скоріше до хати».

Дрімає знов; і слухає крізь півсоння, то збуджуючись, то туманіючи, про що розмовляють сусідки: стиха, але виразно. Вже їм нема чого боятися, все кажуть на відчай душі, бо, однаково, перед ними тільки болючий край життя.

Нижчий голос — в тітки, засмаглої, мов сушена слива: хрипкий і з задишкою. Друга сусідка, молодша, з рідким волоссям, що нависло на очі, і дивно бліднюща, як сніг, має голос чистий, хоч слабий, і вривчато говорить.

— Це через нечисте наведення викорінюють людей, — сказала старша.

— Отак і є! Пропали ми...

— І дивіться ж, нарочисто напакуюють північ бідолашними: це з листів, що назад приходять, показано. Аби мучити! Пишуть люди, як послідніми жилами вклали залізницю; трудивсь тяжко сердешний народ, — третина перемерла, а остача трохи обживається, про-

вівши лінію. Зачепилась трохи за землю: дихає. Хоч би дали очуняти, на небо глянути. Ні, знов гонять — далі. Так і з заводом: построять, помираючи, і декотрі ждуть просвітку. А їм спокою ніякого. Всіх зганяють з місця, щоб до людської тями не прийшли. Від залізниці турять на завод, а з заводу на залізницю, а тоді знов назад, коли того не треба. Женуть і мучать, мучать і женуть. Взяли звичку: заганяти в крижане болото, там люди мруть швидше. Все так підстроєно — тільки мучити і зганяти з світу. Головарі для цього ж поствалени чортівською рукою; вишукані на підбір!

Жінки мовчали, коли потяг пробігав проз черговий роз'їзд.

Старша зідхнула і згадує:

— От, і наші сусіди, — сім'ю їхню розділено; сина взяли в армію і служив, поки прийшло повідомлення, що батько арештований. Бо, випивши, сказав дещо не таке при гурті; до слова необережного придралась і згадали — в нього був наймит колись. А то тільки родич його: жив одно літо і помагав. Так проголосили куркулем і вислали на лісорозробки. Сина ж, як непевного, переведно в робочу команду, до тих, що люди звать дурноробами. І послано десь залізницею вшивати на диких місцях. Дома зосталася мати: сама. Одержувала листи від усіх. А через рік від чоловіка вже — ні слова. Тоді взялась клопотатися, щоб дали до нього пропуск. Чоловік її так занепав, що ледве рухався. Робота страшна — надсильна; люди падають мертві, а нових все гонять і кричать: роби швидше! роби більше! Вони вже зачали мішатися розумом, — ходили мовчки і губили пам'ять про себе. Одного разу той чоловік пішов до річки, де сплавляли зрубане дерево, і там повісився; його зняли, та вже було пізно. Якраз тоді приїхала до нього жінка, здобувши пропуск, — приїхала, а назустріч несуть їй мертвого.

— От добре! — кажуть їй ті, що несли, — є кому поплакати над бідним чоловіком. А над нами ніхто не пожуриться, як пропадем.

— Горе всім. І вислані мучаться, і дома не краще, — промовила молодша.

— Бо це перед пожежею світу.

— А вже ж так! — згодилась молодша, — мучать, як чорти. От, і в нас: комісія з Москви насіла. Всіх тягнуть на допит. Одну вхопили і душу вимотують: скажи, де хліб! Зв'язали її руки за спину, посеред сарая підвісили за коси: вузлом коси скрутили і скріпили з вірьовкою, тоді підтягнули через перекладину. Довго висіла жінка, з болю аж отерпла. На босі ноги їй зачали хлопати морозну воду. Шкіра схолодніла, і вода задержувалася; скоро вже льодова кора стала. Вони ж обливали знов, раз-у-раз, від того крига все наростала, поки ноги опинилися в морозних чоботях. Вода, стікаючи, так і позоставляла внизу шпичаки крижані, схожі на бурульки під стріхами.

— Де хліб сховано? — все кричав їй в обличчя мучитель.

Вона мовчить; довго мовчить. Пам'ятає, що під нивкою в ямі сховано мішечок зерна — дітей нагодувати; помруть, коли віддати його. І через те мовчить. А вже ось їй стало так недобре! вона чує: смерть приходить до неї; що тоді з дітьми станеться?.. пропадуть без неї. Тепер їй — аби жити, врятує дітей і без того схованого зерна.

— Пустіть! — вже не казала, а харчала жінка, — я скажу.

— Ну, так би й раніше, а то замкнула рот! — посміхаючись проговорив допитувач, — одв'яжіть!

— Кажі тепер, а то знов підвішу! — накидається він з погрозою.

— На нашій нивці, що над яругою коло горбка, третього від межі: під озиминою, — шепотіла жінка, ледве жива.

— Роззуй її! — командує допитувач своєму помічникові; і той ломакою розбиває крижані чоботи, тяжко, до крові раничи ноги своїй жертві. А вона болісно зідхнула і затихла навіки.

— Не жаліють же нікого, — зауважила старша.

— Нікого! Розсобачилися...

— Ні малих, ні великих не жаліють, — продовжує старша. — До нас насунули якісь двадцятитисячні чи що, з тієї ж Москви, розгніздилися в несвоїх хатах і давай викидати хліборобів на вулицю. Викидають з дворів кожного, і дорослого, і дитину, прямо в грязь і на холод, бо вже настала осінь. Ідуть в один двір. Там самі діти в хаті сидять: їхніх батьків вислано, а матері померли. Кричить партієць на них:

— Забирайтесь геть із хати!

Діти не рушаються, — тільки глядять запаленими очима на чужих людей.

Лаються тислчники і, покликавши сусіда, наказують йому:

— Викидай дітей!

— Не можу. Що хочете робить зо мною, я згоден загинути, а дітей викидати не можу.

Вилаяли його брудною лайкою, по-московському, і прогнали з двору. Самі взяли до дітей: похапали їх і викинули на морозну грязюку. Так викинуті діти і валялись на холоді: хто де притулився, — цілий тиждень мучились. А ті ж, вражі тисячники, і тоді не дали дітям спокою. Послали віз; забрано на той віз дітей і також матерів, які розшукалися, і відправлено за тридцять верст до байраку: викинуто всіх вниз. А там же глибоко! багато дітей, коли падало, покалічилося; там і конали, поки смерть їм прийшла. Декотрі сім'ї раніше сховалися в сільських кутках; люди їм сказали: ви рийте ями в землі, на пригорбах чи схилах — робить собі житло, ми дамо вам, що треба, лопатки і дерево.

Рили житло бездомні і там якось тулилися до самої зими. А взнали ті тисячники, обступили і повикидали бідних на сніг: тоді багато на смерть померзло.

Жінка з двома дітьми тулилася в хлівці, в дворі знайомих, ніби в хатці. З'явилися тисячники і на сніг викинули, — діти чіплялись, просили, плакали, а нікого з тисячників не розжалобили: загиньте і тільки! Під вечір один старий сусід каже вдові: так пропадеш! — іди в город, в Харків, до мого сина — він із сім'єю дещо має, там і робитимеш, і прогонуєшся. Жінка послухалася; одну дитину в того сусіда залишила, а з другою поїхала в місто. Її прийняли в добрій родині; на початку годовано потроху, бо вже була опухла. Отак робиться!

— Бо все інакше стало, — пояснює молодша, — колись убивали тільки вночі, а тепер і вдень; і людей до того призводять, таких, що вже не тямлять себе.

Потяг стугонів, перебігаючи через простори, вкриті бур'янами. А дві душі ніяк не відстануть думкою — від того, що діється.

— З дітьми і в нашій селі так: більшістю попропали, — згадує молодша. Один чоловік на околиці, недалеко від нас, раз вийшов з хати поратися в садибі, слабий і ледве рукою водив. Бачить хлопця, що тільки-тільки ноги переставляє; от і журиться чоловік, знаючи його: «дивися, сирітка тут! це б йому шматок хліба дати, бо мале та бідне, а де ж я візьму? — сам скоро поляжу і діти зо мною». Зробився той хлопець, як тінь. Був сирота круглий: батька на війні вбив, а мати ще не встигла сина виховати, як померла; так і бродив він по людях. Побачив клуню в сусідньому дворі, туди і зайшов. А дядько думає «хай там у куточок заб'ється сирота і відпочине, завтра я йому чогось ізз'їсти понесу». Увечорі вернувся дядько в хату — не бачив, щоб хлопець із клуні виступив. Другого дня взяв дядько маторженик: це і в вас, мабуть, однаково печуть мішанку, бравши кільця з шпоришів, серіжки з берестка, лободу, кропиву і всячину разом: взяв і поніс до клуні. Прочинив двері, зразу протягом війнуло знизу; поламаний реманент по кутках і соломка, — дивиться дядько, ніде немає хлопця! Походив сюди і туди, немає! таки немає. Хіба вночі вийшов, а куди? Постояв дядько і вже хотів вертатися, аж тут його морозом обкинуло — побачив кров! В одному місці розлита по соломі. Багато потекло. І видно, хтось затирав її, віником, чи що, а вона все ж зосталась. «Он що!» прошепотів чоловік; чув, що холод обняв йому всю душу: «божевільні вбили хлопця! і — на м'ясо... тепер готують з нього їжу... страх який! Дядько вийшов швидко і вернувся в свій двір. Не знаходить собі місця. «Хоч міліція — собачня, а хтось же мусить на світі за таким ділом глядіти! Хай хоч тут порядок наведуть». З'явився до сільради і там, зустрівши міліціонерів, розказав їм, що бачив. Пішли вони в той двір робити обшук; і дядько з ними, і ще одного взяли в дорозі.

В хаті була сама господиня, — її чоловік давненько помандрував кудись. Господиня мовчазна і нерухлива: стояла, ніби стовб, тільки очі світилися їй лихоманкою. Враз затремтіла вся і знов — як стовб;

мовчить; дивиться широкими очима і нічого не тямить. Дядько побачив: «так і е! вже розуму рішилась».

Заглянули в піч — стоїть чавун; витягли його, а там хлоп'яче стегно порубане: холодець варився. Решта була в погребі.

Повели господиню до сільради, там замкнули в «холодну», а коли знов прийшли брати і вести в місто, вона мертва лежала.

Слухавши розмову в вагоні, Дарія Олександрівна мучилася від неспокою; як почула ж нагадку про напасть на дітей, то тривога, мов залізна розпечена гадюка, заворушилась на серці. Скоріш би додому!

Біль душевний і нетерпеливість накопали від кожного почутого слова: з переказів про випадки, що і сама Дарія Олександрівна знала. Якраз тепер, при спогаді про загибель дітей, їй на душі зметнувся найгірший розпач. Страшно навіть уявляти нещастя, хоч так настирливо, з безжалісністю нав'язується бачення само: як син її терпить подібно до тих, котрі пропали. В байрак вкинуто чи що. Вона обмирала безперестанку при кожному проблискові того уявлення і боялася чути розмову сусідок, але, супроти свого страху, чула її, пропустивши малу частину, серед вагонного гомону і гамору, перебираного брязкотливим стугоном потяга. Знов — голос старшої:

— В сусіднє село їду, а там біля крайніх хат повкопувано дошки і чорним написано, що нема нікого.

— Багато тих дощок іще буде, — говорить співбесідниця.

— Звісно, буде!

— Хто zostавсь, того за дрібничку судять і — в Сибір, в снігу домучити.

— Бо це домовлено: вигубити найбільше; дано такий розказ. Викидають людей з хат, в ліси, щоб там мерли. Багато з нашого села там опинилося. Викопували ямки під кущами і тулилися. Або зведуть верхи ліщини докупи і позв'язують, як курінь, і так живуть. На полі вигрібають мерзлу картоплю — торішню, і ще не вмирають. Тоді партійці, а з ними червоні картузи, ловлять людей і приводять у сільраду, допитуються: «чому ти не вмер?», бо їм того треба, щоб люди пропадали: такий плян їм дано через Москву, і далі, з сірчаного гнізда, що не при сонці називається.

— І мій покійний чоловік часто казав: то підстроєно! А в святій книзі Божий ученик звістив наперед про лихо — щоб ми береглись.

— Чула я, а читать не довелось, і книги тієї нема, і очі слабії, хоч і дїстану, не вчитаю, — виправдується старша.

Співбесідниця ж переказує поволі:

— Написано, що виліза з моря звір повсесвітній, значить, сполучка така, з багатьох разом; звір розриває людей, як скажений. От, справдилось: і звір, і розриває -!.. і слуги його однакові всі — тисячні, що ви згадували. Дивляться на покійників і все, радіючи, примовляють поненашому: «ага, їли хліб на світі, а тепер умерли!»

— Все показує на одну причину, — сказала старша.

В уяві Дарії Олександрівни складається вигляд великих тенет, обтиканих мертвяками, під рукою тисячників. Вона зосередитись на тому не могла; все рвалася думками до своєї хати: хоч би скоріше! На щастя, чергова пересадка відбулася скоро і без клятої штовханини. Знов можна сісти при вікні. Он біжать за шибкою вибалки і горбки, серед яких ставок поблискотів: ознаки рідного місця; вже — і станція. Не пам'ятає Дарія Олександрівна, як вийшла з потяга і опинилась на дорозі. Скільки разів ходила сюди від села і звідси додому, тоді віддаль була коротша, а тепер видовжена в несходимий шлях; кожний крок трудний і хворісний. Нетерпеливилось, мов огонь в серці палив. Небозвід над дорогою обложило хмарами, хоч серед них — сині затони.

Поспішала вона, перечіпаючись об приламані бур'янці. Ось проминула горбовини біля околиці, близько двір, і хотілося проглянути наперед, чи дитячі руки відчиняли двері, чи ні?

Двері замкнуті, як були. Ключ не зрушений з місця під стріхою. Зайшла в хату, ніби в домовину. Переступаючи через поріг, відчувала: вже не буде спокою для душі. Треба вертатись на станцію і знов — до міста, можливо, в дорозі коло якогось вокзалу побачить сина.

Серед хати стояла довго, часом озираючись навкруги: чи не торкнуте щось? — видно було б, що синок заходив і вийшов і скоро вернеться.

Ні; жодної ознаки.

Мати прилягла відпочинути і зразу ж заснула: сном гірким, як біль. Прокинулась пізно; вийшла до могилок, що взяли її рідню. Земля помітно запала і могилки зробилися нерівні, — треба поправити їх і посадити квіток.

Вона повіривала там бур'яни. Поплакала болючо, але тихо, тільки вимовляла в думці: розділили нас, не дали дожити віку з вами — в нашій родині любій, розділили і не знаходжу стежки, смерть мені приходить; не судилось бути з вами, мамо, і з тобою, друже любій, — хотіла дітей доглянути, а вони вже не мої: всіх згубила я; прийду до вас, де не буде нашого горя, а тепер вернуся шукати останнє дитя моє; одпустіть мене з миром сьогодні, стану перед вами скоро — я чую...

Погорювавши, пішла до хати — замісити тісто на корж; і спекла: невеликий корж, а білий, як місяць. На столі скатеркою накрила і виглядає в вікна: на вулицю і в пустельний сад, — все ввижається, що от міг би прийти її синок! — нагодує його.

Відломила трохи від коржа і з'їла.

Другого дня ждала, западаючи в незносимий смуток. Мучилась, як і раніше, від голодності, але душу опанував ще більший біль: ніби лихоманка з тривогою, що руйнує думки. Все навкруги мов

зрушилося для уяви, прагнучи напливти на душу, звіхрену і повну різкого терпіння, для якого немає назви. Змушена душа стати серед жорстокої примари, що досі схована була в глибині видимости, а тепер, розкрита, забирає, мов присуд — на ватру, в якій горіти, клопочучися безнемірно.

Від тієї гризоти пішла Дарія Олександрівна на пустош, назбирати щавельного листа. Вернувшись, зварила юшку і знов відломилла кусник коржа: пообідала. Загорнула надламаний корж в скатерку і сховала під синою подушкою і зверху поклала дрібний лист: щоб Андрій ждав маму, вона скоро вернеться; а тепер іде його шукати.

Не могла вийти за поріг, така скорб охопила їй серце. Чує вона, мов треба тут несвітську межу переступити. Прощалася до кутків, обходячи їх. Знайшла зшиток покійної Оленки, притулила до обличчя, як на похороні, і облила сльозами гіркущими, примовляючи: «нешасна моя!» — сховала зшиток на грудях і вийшла з хати. Замкнувши двері, поклала ключ на старому місці, під стріхою. Поволі простувала на станцію, надіючися, що, гляді, з'явиться синок ще до того, як їй треба буде сідати в потяг.

Проходить околицею села і згадує: тут завжди білили хатки в садах, над ними тополі леніли, в шнурок або парами, наче стережучи ворота і хвіртку, а листя вершинок — аж коло сонця. Скрізь так чисто було і любо для зору людського. З кожного двору від віконня висвічували барвисто квітнички; мак жарів, соняшники палахкотіли яскравіші, ніж ткания на ризах, дивина здіймалася, зоріючи м'якими квітами. Діти в світлих одежках, мов янголята, ходили — бавилися. Пташки скрізь подавали голос. Все було, як Бог звелів; жили в красному світі, дякуючи за милості.

А ось, дивиться Дарія Олександрівна, — лихо!.. мов чужа місцевість. Німі демони підмінили її і сірчаний сказ жовтого кагана побив життя, зоставивши темну пустелю. Сади скрізь вирубано, самі пеньки де-не-де стирчать по дворищах, серед бур'янів. Все, що цвіло до сонця, пропало, ніби знесене бурею, пожаром, потопом, пошестю. Змінилося в дикі зарості, схожі на вовчі нетрі. Немає ні повіток, ні клунь, ні комор, — самі порозвалювані хати. Жоден землетрус не міг так знищити побут, як північна сарана, спряжена з золотомлицькою каганівщиною. Серед бур'янів чорніють, свідками страшного нещастя, самотні комини — там, де були огнища родин з їх radoщами при безневинному дитячому щebetі.

Все зруйноване! Зграї гайвороння кружать скрізь, над всенародною пустою, і через шляхи відлітають геть: на степи, обернені в океан бур'янів.

Селянка, прийшовши до станції, розглянулася навкруги, — з дітей там нікого нема. Сіла і дожидає. Через деякий час її почало ввижатися, що загублений син десь мучиться, гинучи, тоді всю істоту її охопила нестерпна туга: як ще ніколи.

Хлопець розгубився, коли течія внесла в вагон — самого; він кликав маму, а голос тонує серед лементу в бурхливому тискові. Немоżliво назад пробитися: кидає від дверей, мов прорваної греблі. Потяг рушав, тоді рвонувся хлопець до вікна: погукати в натовп, можливо, мати почує. Поки проліз крізь тісноту, вікно віддаленіло від юрми.

Обдивився вагонні переходи, — таки немає матері. В кутку розпачливо поплакав; коли заспокоївся, став стежити стрічні станції. Декотрі мали вигляд, ніби якраз такі, де треба пересідати, але чимсь одночасно чужі, тому він проминав їх. Заснув біля вікна: там люди дали клаптик місця.

Прокинувся пізно і вискочив з вагона; знаючи, що в сні пропущено багато станцій, пристроївся на зчехах товарового потяга: їхати назад. Вночі, знайшовши станцію, схожу на Кленоточівську, ждав біля стіни, поки розвидниться. От, проясніло в небі і полі; повно блиску і тепла від сильного сонця, що зійшло. Незнайома дорога, але він пішов, бо до села недалеко: вагони всі такі голодні, а тут можна поживний корінь вигребти. В селі ні душі; бур'яни вигнались над головою, як ліщинник. Протуляючи їх, пошелестів хлопець переулками руїни і прямує до цілішого житла.

В середині все — так, ніби недавно жили: на столі полив'яний глечик і кухоль, посуда на миснику, лава під стіною і стільці коло вікон. Але ніде ні постелі, ні одерж жодної! Ні ковдри і рядна, чи матрацу, ні рушника: нічого матерчатого. Також — ніякого харчу ні рїски...

«Чума», подумав хлопець, виходячи за двері; пригадав, як мати означувала мертвий стан довкруги.

Сусідні хати порожні, як гробівці.

Зрештою, натрапив хлопець на домівлю, де в печі курів димок від вугілля. Долі — рештки рубаного табурета, але сокири нема. На столі горнятко стоїть з варениною старих бур'яків і свіжих трав. Хлопець випив її всю: кислу, як борщ, і щависту, зовсім несолону.

Вийшов і почув, що недалеко, в деревистих бур'янах, шумить. Повагався: йти туди чи ні? — страшно, бо, гляди, там людоїди! Однак, цікавість переборолла. Обережно, ніби мисливець, підкрадається він; помічає зламані стеблини і слїди нїг.

Враз зупинився! На прогалині біліють різні-різні кістяки: пса, ката, грака і якихсь інших дрібних істот. Поряд — кілька цеглин, складених до купи, як піч; і зола внизу. Знов далі прокрадається хлопець і знов замирає, бо шелест близько. Переждавши з хвилину, ступає наперед; тихо відхиляє рядки бур'янів.

Ще кілька кроків, і він застиг! перед очима — поляна: там, коло здичавілої вишні, дід перебирає зілля; відклавши його набік, під-

водиться — в одній руці згострена ломака, в другій камінь. А сам худезний і сивий, як хуртовина, схожий на прияву: борода через груди, вся сіда і вся покуйовджена; а з голови пасма, мов диміючи, сипляться вниз. Очі ввалені під пониклою сіткою бров'яною. Ганчір'я на босому і непідперезаному, стемнівши, пацьорками висить; мотуззям пов'язано окремі рамтини, щоб трималися біля кістяка.

Загледів дід непрошеного гостя:

— Хто ти такий?

— Я заблудився.

— Не ходи тут. Піймають і зварять.

— А вас?

— І мене: як знайдуть. Навару не буде. Кістка суха, а жили ствердли — не годяться. Сам завтра вмру; корінці зварю і завтра вмру. Тікай, бо тут лихо!

— Діду, чума забрала всіх?

— Ні, синку, то — господарство!

— Ви сховались?

— Як набігли, то недужий був. Ішов по воду і впав. Трава висока, — обминули мене. Віжи на станцію. Тут бродять помішані: заріжуть.

— Прощайте, діду! — хлопець побрів до пустельної вулиці: побрів недумно; і притьма, в тривозі від дідових слів і безлюдности, помчав звідти і так мучилося серце, мов огонь пекельний в'ючися зміями, гнав з порожнього села. Захеканий вкрай, хлопець почув, ніби гукає хтось: агу! — пролунало, як від кладовищенського з'явця. І знов німо скрізь; жаска тишина в бур'янах, з останками хаток.

*

Дожидав хлопець біля станції, на похилі, проти якого потяг повинен стишуватися, беручи височину. Коли простопадні риси в обрисі вагонів перестали миготіти розпливчасто, хлопець розігнався, ніби наввипередки, і схопив поруччя. Сіпнуло йому плечові суглоби, але він з підбігу вмить докинув стопи на підніжок і пристав до швидкості.

При «вузлі» залізниці його зігнали з потяга. Тоді побачив, що роблять хлопці: підлазять під пасажирські вагони і там чіпляються серед залізниччя. Він і собі — туди; влігся, як інші. Мандрував так до півночі. Коли схотілося їсти, аж шкіра щеміла, він виліз; виліз на вокзалі невеликого міста і нишпорив скрізь, штовхаючись між людьми, поки набрів на лушпайки з яблука. Підібрав їх, обтер і з'їв. Знайшов розбиту коробку — там були, в розірваній обгортці, рештки печива; вибрав їх і довго нюхав запашний папір. Напився теплестобруднуватої води з бака, вживаючи бляшаний кужоль, що гримів на ланцюжку.

Світився місяць посеред зірок, мов карбованець, покладений на сает, між розсипані самоцвіти, і при ньому видно було долі: всюди — наліпи грязюки, всюди сміття, клапті газет, притоптані і запльовані; покидьки найрізноманітнішого роду і вигляду, від розбитих

пляшок до махорчаних «бичків». Освітленою смугою пішов хлопець до поламаної водокачки, напроти якої акації чорніли в'яд.

Багато вагонів згромаджено на лініях і снують «маневрушки» — парою шиплять, пронизливо посвистуючи. Коло акацій, зовсім окремо від залізних нетрів, стоїть невеликий товарний потяг. Можна почепитися і під'їхати; «хай тільки машиністи одвернуться, я вскочу!» вирішив хлопець. Він сховався за стовбур, при якому проходила кущова огорожа, порозривана вільними стежками.

Чути було, як варта тупотіла в обході: певно, перевіряла вагони. Вийшов наперед начальник і тоді відчинено двері, — якраз напроти місяця, — і зачинено враз, після перевірки. Від того, що відкрилося, хлопець притерпнув: повно мертвих, складених, мов шпали. Начальник, тамуючи низький голос, сказав одному з присутніх:

— Скинути в шурх: один завал вантажу, зверх того — дрова і нафта, потім знов це, і знов паливо; щоб усе згоріло. Ти відповідаєш!

— Єсть!.. усе!.. — відповів підручний.

Начальник і варта відмаршували, а потяг скоро постугонів від станції. Тоді, на самоті, хлопець подумав: «якби я вчепився, згорів би», — він довго стояв за деревами, боячись виходити.

Розглягався брязкіт на станції, мигтіли і перебігали огні; свистки і сюрчки прорізали чорний простір; зрештою, хлопець насмілився покинути схованку і покрадьки відійти на перон.

В той час викинуто з вагонного вікна паперовий жмут. Розгорнувши його, хлопець знайшов скоринки, огіркові відрізки з хвостиками, курячі кісточки з шматочками шкіри і великі крихти. Забувся жах в одну мить, — істоту знов забирає голодний порив, від якого вона тремтить в судомі, з холодними болями. Хлопець відійшов за ріг будівлі, сховався в тінь і зразу пооб'їдав шкірки, хрящики і рештки м'яса на кісточках, а їх погриз, пообсотував. Заїдав скоринками і огіреччям. Витрусив крихти в рот: вони приставали до язика, мов залізна тирса до магнета, і зникали вмить.

Виїв чисто, як муравлик.

Біля стіни присівши, в затишку проспав частину ночі. Знов пристроївся під пасажирський вагон — мандрував, поки зупинили серед гамору і криків. Сторожа заглядає вниз і виганяє «зайців» на перон, до гурту, звідки всіх женуть до зборища коло вокзальних дверей.

— Це границя Росії, — розмірковують старші подорожні, — то не чути було, коли наше добро через неї тягли, а тепер об'явилась.

— Для наших хлібів свобідно, а нам — границя...

— І замкнули: вмрять, а не пустим!

— Чого ж вони такі? Харчі забрали, а нас морять...

Вартові загнали збір в товарні вагони і весь потяг, складений з них, пішов назад від замкнутого кордону. Назустріч, до кордону, вільно бігли з України без числа — ешелони, навантажені збіжжям, городиною, м'ясом і всім, всім, що дає на землі невисипуца праця

людей. Але їх самих, примерлих від голоднечі, після того, як виробили багатство для сусіда, гнано з пекельною лайкою геть: пропадати в розграбованих руїнах.

Біля хлопця — дивовижно довговидий, жорстковусий чоловік і сивастий, із сірими очима, смутними очима і тихими, як джерело. Мав мішок, повний причандалля, з-посеред якого означувалася сокира. Непоспішно і ретельно трудився чоловік над «самокруткою»: примірено і видрано відповідний прямокутничок паперу з часопису: витягнуто кісет і взято, скільки треба, саморобної махорки і насипано на прямокутничок, вижелоблений між трьома пальцями лівої пучки; сховано кісет і приступлено до побудови. Скручено, по кількох спробних і поступових рухах обвідного характеру, — туго скручено папірець і рівномірно обкусано і звогчено слиною його край, потім заклеєно при повторних жестах для загладження скріпи. Надірано зайвину папірця з однієї протулینی і взято цигарку в зуби. Тоді здобуто огневий пристрій; до кремінця притулено дрібну матерочку, висушену і вимняту в попелі. Вдарено кресалом об гострий край і роздмухано іскру! Зрештою, прикурено. Все — з геологічною повільністю і флегмою, супроти яких виявилася пекуча думка і насмішка над собою, в мові до хлопця:

— Смачно погостювали в братішок? Тепер ката зварити на закуску.

— Котів нема: вже поїли! — відповів хлопець.

— Шкода. Тобі — куди?

— Додому їду, там мати ждуть.

— З харчами ж як?

— Боротно є в хустині, мати виміняли — спекти корж.

— Небагато. Так ви обоє не виживете. Їдь зо мною на підробітки, в Білорусь: там люди, як свої, не схожі на отих, як їх...

— Не можу! Мати ждуть.

— Як же два роти кормити? Одній легше; корінцями прохарчується. Тужить і виглядає тебе? Так обоє ж пропадете дома. От біда! Ти б заробив трохи хліба для неї, — хлопцям платять, гілки треба тягати.

— Ні, я до мами поїду.

— Як хочеш. Двоє в хаті: ні одно, ні друге не виживе, коли харчів нема. Скрізь так. Дорогу згубив?

— Згубив; три дні блукаю.

— Так біда і так! Ніж довго блукати, то краще б заробив, хоч на хлібину. Казатимеш, що ти мій племінник. Я сам — штукатур, і на цегельні працював; коли ж нема мого найму, в дроворуби го-жуся.

Хлопець дуже скучав за мамою, але мрія: врадувати її заробленим хлібом, перемогла, — він обернувся в родича дроворубові. Никифор Петрович, або просто дядько Никифор, дав хлопцеві шаткованої

капусти з олією і шматок перепічки. Розповів про свою попередню подорож до столиці на півночі.

— От де повно нашого добра, хліба і всякої живности. Все туди забране: масло, сало, цукор, сир, булки, ну — все! Я був проскочив, так не прописали, завертай голоблі назад. Тепер і границю щільно притерли. Ми в Білорусь поїдем: там добрі люди; зберегли правду і по-сусідському помагають. Адрес є, — я прямо б поїхав туди, та бач, тут понадіявся! А відкіля ж ти сам?

— Я з села Кленоточі...

— Підожди: це — як знак який! Чи коло вашої Кленоточі стоїть паровий млин?

— Стоїть млин; за селом.

— І цукроварня недалеко?

— Недалеко; тато брали маляс.

— А віддаля курорт, у лісі?

— Його видно.

— Я чого питаю: з такої Кленоточі двох бачив на цегельному заводі. Чи не ваш — пічник Бережан із жінкою? Мав великі очі, голос низький і трубний; а жінка чорнява, дрібненька, як пшеничина.

— Це наші! Я знаю.

— От, сама доля приводить, щоб я тобі переказав про Бережанів. Зустрінеш кого з односельчан, хто їх знав, — скажи: нема вже їх. На цегельню найнялись обое, де і я морочився; робота бісова, а в зуби мідну копійку тицьнуть. Обілляєшся в кошенячий піт, коли ж протяг — мов з льодовця, прошиває кості. Там пічничиха простудилась і, хворівши недовго, вмерла; лікарі сказали: «скоротечний туберкульоз». Чоловік затужив за нею тяжко! — схуднув і став тонкий, як дротина. Самі очі свічками глядять. Раз, коли цеглу виносив, зірвався з дощаної стежки: впав, і смерть настала в одну мить. Не мучився. Золоті душі були обое. Вона все горювала, що люди гинуть. А він напитував земляків: щось їм хотів сказати; так і вмер. Добре, що я тобі передаю, а ти — ще комусь.

Почув про загибель пічників і посмуткував хлопець. Аж знітився! Коло того чоловіка з великими очима, що світили блакитністю, мов небесною, і коло доброї дружини його, так радував спокій: ніби з весни, в новому сляві, якого ще ніде тут немає. Збережеться воно на поляні з старими тополями, що стоять за сутінковою далечиною. Хлопець мовчав цілий день.

*

Ось, прибули до дрібної станції, оточеної лісками. Сотні заробітчан висипали на погорблену дорогу, що прорізалася крізь ясно-рудаві глинища, приодягнені в свіжий мох. Лісові нетрі глибшали — здавалось, немає їм кінця; аж до хмар підкинута їх згромаджені верхів'я. І враз відкрився простір.

— Скільки звалено! — скрикнув хлопець.

— А немало: мабуть, верстов з вісім, чи що, завдовжки.

Всіх, хто прийшов, узято на працю: чоловіків, жінок, підлітків; призначено місця в бараках, і зразу ж — до діла! Дужчих поставлено спилювати дерева, а слабших — обрубувати і тягти гілля. Дано в поміч хлопчаків: поратися з силою дрібного галуззя. Робити цілий день, від досвіту до смерку.

Високі дерева! Хто глянув на вершини, мусів картуз придержувати. Ворушаться люди скрізь, як мурашки; їх так багато, що від спільного зусилля віковічні дерева лягають одні за одними, вишумлюючи, ніби буря валить. Гілки тріщать, подібно до стрілянини з полкових рушниць. Чиргають пилки. Відлунюється стукіт сокир в супроводі шелесту відтягуваних решток. Швидко пропадає ліс під руками натовпів. Андрій з хлопцями тягає галуззя; всі, виснажені і голодні, рухаються спроквола, мов дримаючи. Увечері безліч вертає в бараки до своїх нар, тапчанів і койок. Дядько скаржитися, що тут теж верховодить москвин, тому платня — марний карбованець, а робота ж клята! Коли б не суп на обід, то пропадай і годі.

— Доки не здихаємось попечителя, — нещасні ми скрізь!

В недалекому бараці опухла і вмерла дівчина: рано винесли, неприбрану, як була. Поклали на дно в вогкій ямі, нагорнули низьку могилку — і все! Там були інші гробки з глини, що нерівно позападала.

Праця шумить безперестанку: розчищаючи простір під аеродром, людська многість перегризає столітні нетрі, як комашня стеблинки, серед яких сама губить свій збір.

Деякі юнаків побралися з білоруськими дівчатами і перейшли жити в їхні села. Слідом виїхала бабуся і її дочка, що заручилася з шофером-білорусом; він, покинувши табір, працював на заводі. Коли дядько Никифор і Андрій вертали з села, де прикупили поживи до лісного супу, — той шофер гнав мимо, а враз зупинився і підвіз їх: рідко хто так робив тоді.

В селі їх гарно нагодували і відмовилися брати гроші; зовсім дешево поцінили городину, якою щедро наділили.

Дядько, в табір ідучи, повторював хлопцеві:

— Я ж тобі казав, люди тут сердечні і спокійні. З ними можна жити! Слухай мене, не вір, як казатимуть: он або он народ великий, бо наплодилося багато і багато крику роблять, — е, то ще не все! Ти подивись, яке там серце! Раз серце собаче, то і народ малий, і зведеться здорове число їхне нінащо. А побачиш серце, повне добром, то знай — народ великий, перед небом високо став. Хоч не числиться багато, колись побільшає, так Бог дасть! — так з білорусами буде. Глянь кругом: хто руку подав з поміччю? Тут білі хатки, як і в нас; а на півночі хатки — чорні. І там добрі душі є, і немало їх, з братнім

серцем, так бачиш на дно його десь зло собі поклали: як зміїний камінь. Поки все гаразд, вони такі добрі, наче родичі, а прийдеться до чого, тоді вилазить з-під каменя жало! Буває все разом: pomoже чоловік, як дуже-дуже щирий, а потім вжалить в печінку. Забрали наш хліб і дивляться, як ми вмираем, і ніхто, ніхто не пожалів і не поміг. Ніхто! Ні в городі, ні в селі. Тільки лаються. Недарма ж їхні хатки чорні. А тут білі.

Дядько замовк. Зеленими стінами ліс піднімався в небо: вгорі, коло сивих хмарок, перекочував шарахучий рокіт своїх чатин по світлому простору.

В таборі першими днями хлопцеві було цікаво, та скоро він занудьгував, бо все — мати перед очима. Робота нетерпеливила і підгони мучили; наглядачі ж кричать одно: тягни швидше! Люди прибувають, як потопельники з голодного моря, і кожен повинен поспішати, хоч ледве рухається.

Щодня в ліс, на довгу поляну, заповнену могилками, виносять покійників.

Хлопцеві вся душа болить від згадки про самотню маму, що шукає його. Вночі він прокидається. Якась темна тривога надходить: ніби передчуття пожежі. Після того вдень, як півсонний, він дивиться навколо нетямущим поглядом. Одного вечора сказав дядькові Никифорові:

— Я до мами поїду. Може вмирає.

— Не хотів би тебе пускати, бо часто так буває — всі в хаті пропадають. Я думав: хоч би одно вижило. Ну, раз вирішив, їдь! Коли схочеш, тоді й вертайся сюди. Візьми листок, тут твоя дорога накреслена, думаю вірно, бо я розпитував.

Дав гроші і торбинку з харчами. Провів до станції, прощаючи; подивився вслід, прошепотів собі:

— Таке бідне хлопча!

І повагом, схиливши чоло, вернувся в табір.

Зароблені і подаровані гроші беріг хлопець для мами: на «комерційний» хліб. Їхав «зайцем», ховаючись від залізничних доглядачів, що ловили з суворою ретельністю. Тому забарився; торбинка спорожняла: тільки ложка, ніж, кухоль, сіль та півхлібини обважнюють її. Крім старого часопису як паперу на розпал, також сірники — про всякий випадок.

На старому вокзалі, де потяг став надовго, Андрій виліз із-під вагонного черева: роздивитися навкрути. Від темного кооперативного

кіоска, що за кількома сусідніми домиками, на порожнині, люди щось несуть, тримаючи в папірцях. Черга всього на два десятки.

Стрічний дідок з кругласто підстриженою борідкою, ніби крейдяною, ставши коло вокзальної стіни, розгорнув папірець і почав їсти якийсь кусник; їв, їв, а тоді враз спинився — не може далі!.. раптом зблід і вхопився за підгруддя, аж захитаний: оберся об цеглу. Винесло назад з його уст, що з'їв. Поглянув він на Андрія і, кризь сльози від спазм, промовив.

— Не купуй, хлопче! Це — людятина, дешева і солодкава; по державній ціні, а м'ясо, як смерть. Згрішив я навіки. Вернись, не підходь туди!

Андрій почав обминати близькою стороною, весь час поглядаючи на чергу коло кіоску: чорно там, ніби в пеклі. Скоро черга розпалася і хтось голосно промовив — для всіх:

— Розібрано!

Нишпорив скрізь на станції Андрій; нічого споживного, крім перестояної води. А недалеко — розложисті схили і рівнини з ярками, з горбиками коло зелених нивок, схожі на околиці села, де з батьком полювали ховрахів. Хіба спробувати самому? Близько струмок: можна нору залити.

Поряд смітярки валялася бляшаниця, як збан, стара і дірява. Хлопець позабавив просвітлини «чопиками» з гілочок і ганчір'я; заліпив смолою, набираючи від шпал, складених на відгоні. Дроту багато навкруги, іржавого і поскручуваного, — з нього приробив дужку до цебра. Озброївся подобизною «щупа», кілочками, ломакою.

Ховрашиних норок на полі багато: обсіпаних і зарослих. Коли натрапив на свіжий вхід, то, готуючись до наступу, позавалював сусідні печерки, щоб нікуди було вижитому ховрахові вбігти. Заливав нору, — звірика ж немає... «він — як качка, чи що?» досадує хлопець; пробує мацати дротиною: даремно, бо нора надто крива. Коли відпочивав, щось метнулося і вскочило в одну з незабитих норок, геть далі. Зразу ж мисливець загородив її двома кілочками, а всі входи навкруги позасипав.

Знов виливає відра води, одно по одному, від ховраха ж — ні знаку! Хлопець думає: «може втопився?» Скоро наторкнув дротиною і її закрючкою підтягає звірика нагору. Той піддається: вилазить; от-от вискочить і побіжить. Тоді вхопивши ломаку, хлопець пригинається до землі, стрибнути готовий.

Влучено звірика, коли вибігав з нори, влучено з недостатньою силою, тому, приглушений на мить, знов підплигнув і побіг шукати вільного сховища. Мисливець — за ним. Б'є і ніяк не поцілить! Раптом так невдало крутнувся, що пропустив один удар, а наступним, прискореним і зробленим наосліп, попав звірика по спині, — хряснуло в ній... і тоді ховрах поволі поліз, припадаючи до ґрунту. Самому мисливцеві судома настала в нервах від прикрого почуття.

З опалу, як також з остраху зостатися голодним, він добив тваринку, що декілька разів сіпнулася, конаючи, і околіла.

Захеканий стояв хлопець і вражений болісно і збурений, з огидою до самого себе, що аж пекла серце. Здалося: тваринка перед загибеллю дихнула на нього такою ненавистю, що якби її почуття обернулося в діючу силу, він був би на місці вбитий, мов блискавкою. Він притих і порається коло здобичі: дикий голод, розбуджений від клопітливого дня, прискіпує рухи і ніби закриває очі млистою смугою, крізь яку вже не видно нічого страшного і огидного. Розрізано ховрахові живіт і викинуто бельбухи; голову теж — геть! Зідрано шкіру і, разом з відпадами, впущено в нору і засипано.

На вибалках руділи сухі бур'янці — ними хлопець розвів огонь: смалить обполосканого ховраха, перевертаючи його на дротині, в димку принадливому, з теплою пригирклістю.

Поклавши смаженину на часописний папір, здобутий з торбинки, відрізає кусень і жує швидко, навіть хрумкає, ніби то — огірок. От, вже думає: «досить!» — спиняє свою хижість, і знов жує.

Але відчуває дивну ніяковість; підводить голову і враз бентежить: поблизу літня жінка стоїть і спостерігає, як він їсть. Непорушна. Ніби стовбик. Аж чорна: висохла від голоду. Стоїть і всіма очима дивиться на ховраха, мов заворожена. Ні слова не каже. Тінь — і годі. Хлопцеві стало так недобре, що він похапцем склався і пішов. Виправдувався в думці, мовляв, тепер «кожен — собі». Однак, через хвилину стало ще гірше, аж похолодніло їдкістю на серці! Він оглянувся... де стояла жінка, там і застигла, — не зручшилася з місця. І не гукає; не просить. Лише дивиться, як снохода.

Вернувся хлопець до пригаслої ватри; відділивши частину ховраха і поклавши на папір, простягнув жінці:

— Тітко, візьміть!

Вона трохи ворухнулася і знов застигла.

«... боїться мене, бо маю ніж», — вирішив хлопець, — «така перелякана». Поклав ховрашатину коло багаття і попростував до станції; коли ж оглянувся знов, — жінка сиділа, схилившись, коло голу-буватого слабючого диму, і їла.

З допомогою креслення, що склав після всіх розпитів дядько Никифор, легко було знайти свою станцію. Околиці ж видалися чужими. Бур'яни вповдовж дороги — як нетрі; і її саму вкривають, височіючи над коліями. Обстали село і двори затопили. Стежок немає до хат, що, стемнівши, хияються в зарості. Скрізь пустка!

Андрій узяв ключ під стріхою і відімкнув двері, — холодною вогкістю потягнуло в обличчя. Оглянувся по хаті; прочитав лист від мами: «Андрійку, як прийдеш і мене не буде, не тікай нікуди, а жди...» Так жаль маму! — ніякими словами не міг би висловити.

Знайшов корж, надломаний і торкнутий плямками цвілі по нерівній поверхні. Шматок з'їв, а решту, разом з половиною хлібини,

в торбинці поклав під мамину подушку. Він тільки і мріяв принести зароблений хліб. Карбованці сховав до підпіччя, серед ганчірок: в селі вони були простими папірцями голодного. Пішов по садибі. Могилки почали заростати після недавнього полоття.

В сарайчику все припало пилом, де не затекло від дощу. Вулиця — як річечка бур'яну: пливла, стрічаючися з подібними їй, поки дохлюпнула до площі, недалеко від якої, під рештками тину, сиділа жінка з дитиною на руках. Зривала зелену кропиву і їла: пожувавши, давала дитині.

Рідко сновигали люди, схожі на нецьогосвітні тіні. Підходили до сільради подивитися, а там приклеєно газету, звідки літерами чорніє: «стало веселіше», і з фотографії надимається товстовусий вид посередині; зиркають по боках дрібніші панки з орденами.

Також — оголошення, що під страхом найвищої кари треба хоронити померлих.

Хлопець, прочитавши, сів біля стіни, трохи осторонь, можливо, хтонебудь знайомий з'явиться. З дверей виступив обтеклий височинець і ладнається курити. А два старші вимандрували крізь бур'яни — читати наказ: обмірковують його:

— Звісно, покійників треба ховати! Бо як же так? Чума вчепиться, тоді пропали послідні.

— Що треба, то треба, а хто ж ховати буде? Ніхто руки з лопатою не зведе. Гірко сказати, скільки лягло.

— Скільки набереться?

— Ну, та скільки: кажуть, із наших тисячі семисот по цілому селу, вже є вісімсот тридцять, про яких знають, що готові на місці — по списку. Половина живих розбрелась. На стороні попадали. Хто ж zostався, той дохлий, самого під руки води. І мруть щодня. З половини, що тут була, вже теж половина переставилась. Хлопче, ти чий?

— Катранників...

— Чого ждеш?

— Дома нікого нема, — я один. Там страшно.

— Біда тобі, хлопче! Держись, може виживеш! Ми всі, як кажуть, поганяєм до ями.

Озався тоді одутлий, тяжко змурачись і прихриплюючи:

— Таке й скажете! В нас тимчасові труднощі будівництва, а вам все — як ніч, все — до ями.

Один старший мружився, слухаючи, і відповів з посиленою байдужністю:

— Гляди, Грицьку, може знов доведеться живе курча їсти!

Задишкуватий, що напотові тримав цигарку, обурено скинувся всім виглядом, але не сказав нічого. Помовчав; потім махнув рукою, з виразом крайньої досади, і пішов.

— Чого ви йому про курча? — цікавиться співбесідник.

— Хіба не знаєте: це ж той Грицько, що його замкнули в тюрму, бо він, сіючи, насіння в картузі сховав. Одсидів своє, і випускають, — бачте, таки ж комуніст, їм свій. От, він із району вертається додому і втомився дуже. Зійшов з дороги, присів під хатою, отак, як цей хлопець: сидить і відпочиває; очі заплющив. А недалеко куриця греблася в смітті, знаходила зерно курчатам. Грицько був виморений і голодний, уже і розпух. Почув, що куриця землю дряпає, і очі розкрив: бачить курча близько... він аж очима загорівсь, простяг руку, вхопив курча і — в рот його! Хоч воно ще живе і пручається, він його жує разом з пір'ям. Квочка зчинила крик, кидається на Грицька, дряпає, крилом б'є, хоче врятувати курча. А він уже доїдає. Почула хазяйка курячий крик і вибігла, бачить: Грицько доїдає курча, а квочка кидається і дряпає йому руки. Почала хазяйка лаяти його на всі заставки. Люди на дорозі спинились. Грицько тоді піднявся і мовчки пішов, а вона їм каже: Грицько живе курча з'їв. Похитали люди головами і пішли далі.

— Так це той Грицько?

— Він; як вернувся, його жінка мала трохи буряків і відгодувала. Тепер потовстішав.

— Дивно: живе курча з'їв, а ще нам вичитує. Я в селі довгенько не був; чув що судили якогось Грицька з картузом насіння. А де ж Лук'ян, що все — «за».

— Нема Лук'яна.

— Де дівся?

— Та де ж, — хто не спита про Лук'яна, то кажуть: він під селом і досі голосує «за». Замерз, бідолаха, сніжком притрусило, тільки рука зверху піднята була. Люди йшли і, побачивши, сказали: — Лук'ян голосує «за».

— Дивні знаки! — зідхнув співбесідник; — хлопча, а ти шастай по колгоспній яровині, тебе ніхто не спіймає; там наїдки будуть. Ато пропав.

Андрій підвівся і, коли відходив додому, заглянув крізь вікно: в сільраді, біля стола стовбичив гурт, покурюючи і нудячись.

Всюди на селі — пустош і розвалля серед злих бур'янів, звідки навіть кішка ніде не нявкне і не вигляне грядкова цвітинка, вирощена дбайливою рукою. Чорно, чорно, як після переходу пекла. Тишина смерті.

Тільки від дитячого будинку чути стишені голоси. Ідучи мимо, Андрій побачив з десяток дітей, як вони після мисочки обідньої юшки, ступають до ліжок, ніби зовсім стародревні, хоч і дрібні скелетики. І така дідівська поважність в обличчях, запалих цілком і вкритих зморшками, крізь які жодна усмішечка не засвітиться. Лобики важко нависають над погаслими очима і стемнілими лицами. Мов на могильних черепах, виступають зуби, обтягнуті довкола самою шкірою.

Животики болять і тому збір дитячий припадає на ліжках — рачками, підбигаючи коліна під груди, до ліктів, з опущеними вниз животиками, як мішечками: тоді легшає мука. Андрій знає, бо іноді сам так робить.

Обминувши будинок, він околицею побрів навпростець додому. І думав: тій жінці, що з дитиною кропиву їсть, винести треба скибку хліба, одну скибку, нешироко відрізану. Того, що зостанеться, досить на двох, поки куплять «комерційний» хліб. Як вернувся додому, розв'язав торбинку і, відкраявши шматок від хлібини, загорнув його в аркуш; сховав під пахву, ато стрічні побачать і віднімуть. Поніс жінці, що сиділа в кропиві і годувала дитя. Але її там не було: не знати, чи відійшла кудить, чи вмерла і її забрали погребники, яких тепер підганяє смертний наказ.

*

Дарія Олександрівна вернулася на станцію, де загубила сина, і вже не могла звідти відійти; все ждала. А раз вирішила твердо: їхати додому! — однак, тільки склала це в думках, як відчула непереможно в'язала. З'явився сумнів, чи син дома, і настрахав можливий поворот подій: от, вона приїжджає в село, якраз — коли син, шукаючи її, добіжить до цієї станції, бо тут загубив маму.

Від часу втрати з нею настала переміна, ніби щось невмолимо зрушилося в її житті і в самому душевному складі. Раптові напади невиразимого страху чергувалися з короткою безпам'ятністю: в місцях, які недавно бачила і згадувала. Тепер стоїть і не знає, де вона; від того жаский, не відчутний в тілі, але пекучий, мов ватра, біль напливає на її свідомість і серце. Часом зляканість виростала в найдикіший жах, що обгортав зір, і вона знічувалась решткою думок. Відверталася ними від нещастя, ніби від чийогось близького нападу і помсти, з обвалами в самому існуванні. Не дивилась ні на що навкруги і думала: аби тільки не пропасти! Аби втриматися при самому житті — тоненькою ниточкою змислу, що збережена їй наостанок.

Над вечір, виснажена вконець від голодного терпіння, від'їхала в напрямку до свого села, вчепившись за березові дрова, з сірою скрученою корою — на товаровому потязі. Але в дорозі, зневірилася: бо син же вернеться до станції або до міста, куди його завезе кожен потяг, якщо станцію пропустити. В місті знайде тепер щось на поживу, — це не зима, коли все було завіяне; і він знає, де переночувати можна між дошками. Чого б він до порожньої хати їхав, знаючи, що мама тут зосталась?

Вернула до міста і, розгублена думками, вже не встерглась: її, разом з багатьма іншими селянами, схоплено і на тягарівці відвезено в глухий степ. Там викинуто, — добре, що не дуже далеко, верст за двадцять.

Брели знеможені, з сонною повільністю переставляючи ноги; живилися корінцями, виритими в ярках, торішніми перемерзлими бурячками і картоплинками з покинутих городів. Часом знаходили дрібні соняшнички — їх насіння в'яле, але трохи поживне. Ось, таки добралася Дарія Олександрівна до станції; щоб не мозолити службовцям очі і перебути непомітно, відходила в сусідні переліски.

Оселя біля самої станції чимала: з будівлями, біля яких можна знайти скоринки, картопляні лушпайки та іншу остачу поживности. Про ночівлю досить і куточків по пустельних дворищах, дірявих сарайчиках, підворітнях.

Був погожий день; пішла Дарія Олександрівна по полю, шукати їстівного рослиння. Знайшла щавель і з'їла його кислючі листки. Коли верталася, вийняла доньчин зошит, збережений на грудях; поглянула на нерівні дитячі літери і знов окропила їх сльозами, за якими вже світу не могла бачити. Постояла і трохи втишилася серцем.

Якраз тоді під'їхав потяг і вона поспішила, надіючися, що міг синок приїхати, — не побачивши її тут, помандрує далі. А вона так гірко задихалась!

Люди з вагонів бачать: іде до станції висока і худа, як комишина, жінка. Раптом падає.

Деякі, вискочивши з потяга і підбігши до неї, взяли її і поклали коло стіни — там, де бак з водою. Набирають води і хлюпають її на обличчя. Один з тих людей кладе їй скибочку пшеничного хліба на рукав. Знаходиться серед них також лікар: перевіривши пульс, він сумно хитає головою.

— Вже кінець; надмірне виснаження!

Стоять пасажирки і не знають, що робити. Жінка померла: на їх очах. Риси обличчя, блілого, мов хліб, що лежав на темному рукаві, такі строгі і гарні, при всій жахливій худорлявості; мов вирізьблені в світлому камені.

Зняли люди картузи і капелюхи, хто що носив на собі; не зняв шкіряної кепки тільки подорожній з викривленими і брезкливими губами, одягнений у френч жовтастого відтінку.

— Чорт з нею, — сказав він, — такі, як вона, не хочуть робити!

Сказав це злісно і пиховито, по-російському, хоч і невиразно, бо окремі звуки пропадали, можливо тому, що в цей час, покурюючи, жував папіросу.

Люди всі повернулись до нього і глянули так похмуро, що він відметнувся від них, погано лаючись.

Той, хто клав хліб, знов глянув на покійницю і питає:

— Що в неї в руці?

Він і лікар, нахилившись, з трудом розняли пальці мертвої і взяли зошит. Лікар розправив його і читає вголос: «зошит учениці... Олени Катранник».

Помовчавши, він додав:

— Найдорожча річ була в матері від покійної доні, мабуть, остання, вся оплакана: з нею і смерть...

Він облупив очі; відвернувшись, пішов, ніби присліплий. Саме тоді вдарив дзвінок, і всі поспішили до вагонів.

28

Вертаючися через бур'янисті садиби, хлопець почав збирати старі кісточкі з ягід. На аркуші бляхи, покладеному зверх двох цеглин, рівно прогорнув їх, а внизу розвів огонь. Смажені кісточкі зробилися крихкі і смачні зернятами. Їв їх, як лузають насіння — одну по одній. Частину zostавив на другий раз, бо зробився скупий собі самому і також передбачливий, мов старичок або вивірка. Але скибку він спожив! — спожив, бачачи, що хліб висох і зачав черствіти. Скоро пропаде, — то краще вже підкріплятись, поки можна.

Помітив: коло низького пенька, від спиланих воріт, незаклеєний лист біліє на бур'яні. Село і вулиця, район і округ названі вірно, але прізвище інше, Кантарик; «як вони не бачать?» — дивується хлопець, «це ж не нам, а старим коло перехрестя; я однесу!»

Довга вулиця — ніби в сні. Біля того двору, де жив шкільний товариш Дмитрик, що помер від сухіт, збереглася частина огорожі. Там став бородатий чоловік з торбою і пробує хвіртку відчинити, але не може: руки не слухаються... «це Петрун, батько покійного Дмитрика», — впізнав хлопець. Помагаючи, він відкрив крючок на хвіртці. А бородань не входить; не може ніяк.

Подумав тоді хлопець: «такий наш тато був слабкий; ми б до хати ввели, якби раніш побачили».

Він вчепився Петрунові в рукав і підсобляє рушати до дверей і через сні, і аж до ліжка довів, де той ліг, мов тяжко хворий. Увійшла його жінка, маючи зілля на руках, і загомоніла з порога:

— От і прийшов! От і добре, а я вже сон стратила: все жду — прислухаюся.

— Прийшов, та бачиш, який: не ввійду в хату, — хлопець тягнув.

— Аби дома був, і поправишся.

— Мені б трохи хліба. Ось, візьми гроші, всі, що zostалися, піди, денєбудь купи: хоч трохи. Бо пропадаю...

Взяла вона гроші і, виходячи, попросила Андрія:

— Побудь тут, — я скоро вернуся!

Пішла і довго не було її. Чоловік дрімав. Коли ж вернулася вона, то тримала пляшку, в хустині загорнута.

— Що це? — відкривши очі, спитав Петрун.

— Не бачиш хіба: горілка.

— Як, горілка? Навіщо мені?

— Випий, так радять. Більше нічогосінько в продажі нема! Тільки горілка.

— Мені хліба, бо гину, а ти горілку принесла, — навіщо?

Жінка мовчить.

— Навіщо ж гроші перевела, останні?! — гірко докоряє Петрун, — голодному випити її, зразу смерть, як від отрути.

— Так нічого ж нема ніде в цілому селі, — відказує жінка, — хто вертається, всі беруть горілку, кажуть: помагає, бо хлібна. А при дорозі, біля сільради, двоє мертвих лежало, мати і дитина. Мабуть, вони здалеку. Кропива пожована в роті, в неї і в дитини, від того потруїлися. Зразу видно: такі доходять, що їм би ні хліб, ні молоко вже не згодилось. А горілка ж не з кропиви, — вона з чистого хліба!

— Всі мруть і мені пора, — промовив Петрун.

— Підождіть, я принесу скибку! — сказав хлопець.

Він вернувся додому і, розв'язавши торбинку знов, почав ножем розміряти на скорині: скільки кому. Спершу поділив на три рівні частини; потім передумав, бо матері належить пайка найбільша, а сам з'їв недавно шматок і має останок коржа, через те зоставить собі окраець. Врізавши хліба, знов загортає в папір і виносить під пахвою.

Коли прийшов до сусідів, господиня обмивала моркву, а Петрун їв; їв жадібно, хрумкав і затинався. Побачивши хліб, так і простягся десятима пальцями по нього. Взяв і все примовляє:

— Оце спасибі, хлопче, спасибі, ти пожалів мене! Я чую: з'їм хліба, хоч скибку, і видужаю. Горілка і морква не допоможе. Хліб — це мені лікарство. Ну, спасибі, — колись і я тобі поможу!

Справді він споживав хліб, як цілющу живність, тримаючи обома долонями так, що ні крихта не просипалась додолу; скінчивши, сказав:

— Слава Богу, я з'їв хліба!

Став тихий, зразу ліг і зразу заповся в нерушимий сон.

Коли хлопець виходив з хати, господиня дала декілька морквинок. Тільки він за поріг виступив — згриз їх, як заець: такі смачні! Навпростець прокрадаючись поніс лист до Кантариків. Крізь двері, трішки прочинені, видно немічних старих, що сидять біля стола.

— Доімо замішку, — обзивається дідок, — і так мені буде, як Олефірцеві; його внуки розказували... гуділа хуртовина, а він лежав на холодній печі і думав словами вголос: от, якби вийти на дорогу і побачити — мішок грошей, цілий мішок, по п'ять карбованців бумажки; і купити всього: печеного хліба, білого і житнього, і борошна — лекти млинці, і м'яса телячого — в борщ або смажити, і тарані, молока, цукру і всього, всього... Олефірець думав голосно, а голодні внучата сиділи на полу і слухали, як він перебирав добрі харчі. Так він і вмер.

Бабуся промовила:

— Доїмо щавель з тирсою, тоді — все.

— Коли б продержатися кілька тижнів і дістати молодой картоплі, ми б вижили...

— Біда, всім біда і годі! — сказала стара.

— Або на Вороніжчину, виміняти борошна й олії.

— Міняти нема на що.

Дід ліг на ослін і, стрепенувшись, важко зідхнув і задеревів.

— Що тобі?! — скрикнула стара, але встати неспроможна: пробує з натугою і зразу ж, здригнувшись, хилиться головою на стіл і обсувається — перекидаючи стілець, падає на долівку.

Хлопець, що вже бачив покійників, зміг визначити в думці: «вмерли! обоє!» — але, як попередю боявся зайти в хату, то тепер жажливо перелякався з несподіванки, аж плечі тремтіли. Впустив лист коло порога і тікав. Йому здавалося: сам від кволости впасти мусить і вмерти на місці — в одну мить.

*

Після того дня страхався підходити до чужих дверей. Здичавів, бувши весь час наодинці. Дожував корж і хліб, спліснявілий весь.

Між бур'янами ввижався дід з каменюкою і ніби шелестів шепотом кризь тищу: «тут не ходи, бо заріжуть!» Як звірик, став хлопець чуткий до шумів і від кожного тупоту чужих кроків потишеньку віддалявся в шаці, уникаючи всіх.

Випивав колосся, що почало наливатися; розсмакувавши, зрадів дуже! — цей харч не вадить. До колгоспного поля підповзав непомітно і швидко, мов ящірка. Скоро шанька, туго прив'язана при боці, вже віддувалася і набирала ваги, — тоді сіренькою тінню він зникав серед буркунів і нехворощі.

Зернини ставали смачніші і споживніші, коли смажити на бляшаній накривці, хоч потім під грудьми дере. Наївшись, він швидко запивав водою, але від того обважнювало живіт. Зварив воду, — і враз полегшало після пиття. Спробував кашу зготувати, але вона розлазилася і підгорала; хоч і в такому вигляді — їстівна.

В покинутій садибі натрапив на торішню грядку: трохи бурячків, перемерзлих і дрібних; видно, господарі виїхали і вона зосталась невибрана. Викопав ломачкою і переніс додому: про запас.

Голодуючи без кінця, запопадливий став і пожадливий на знахідки, а також дивно гострозорий до них, мов птах. Нічого проз очі не пропускав, де що траплялося: чи торішня макова комірка, коли зломлена застряла в траві, чи стара сливова кісточка: брав і приховував на дворіщі або в хаті. Іде, ніби не придивляючись, проте, вже з інстинкту, збуреного бідую, помічає навіть потлілі зернини на землі.

Не хотів нікуди з села відбігати — боявся, що тільки він помандрує, якраз тоді мати вернеться і, не заставши його дома, знов попішить на розшуки. На столі весь час лежав аркушик:

« Мамо, я тут, зараз прийду!»

Журився невизначено, що немає мами і немає. Згубив дні, ждучи, і не знав, коли будень, коли празник. Навколишній світ став весь як одна сторона: чужа і ворожа, а він, Андрій, і його мама і сусіди, що живі тримаються, — друга сторона, в якій втрачено мир з першою; треба стереттись на кожному кроці.

Одного ранку хлопець ворушився між бур'янами в садибі, шукаючи решток старої родини. Серед зарості, серед гичі, — потворної і жорстокої, — побачив квіти: з білими промінцями вкруг і охристими очками посередині. Вириваючи бадилля, він захопив також листочки м'яги, — вмить пронісся могутній і таємничий пахощ: такий милий!.. мама завжди збирала м'ягу і від того хустка її проймалася чародійним духом, незабутнім довіку. Хлопець мало не заплакав від спомину.

Продзвенів джміль, білявий і дрібний, але з гарною мелодією — крацюю, ніж від сопілки. Довго на сторони віявся, і невідомо, де була його домівля. Раптом, коли хлопець вирвав куц мишию біля горбика, знизу сотнею голосів задзижчало: в гострій тривозі.

Через хвилину з'явився другий джміль — з дверей, що темніли в сіробрунастій траві. Кружачи, розглядав горбик, мов інженер або архітектор, посланий від управи міста обстежити шкоду, заподіяну землетрусом. Спершу гудів довкруг свого порога, потім — далі і далі: над лисиною, звідки вирвано мишій, натрапив на свіжі листки і, вплутаний між ними, впав додолу. Деякий час метушився при землі; злетів і, серед стеблинок, подзижчав — подряпався лапками. Трохи ліз, трохи крилив, поки вибрався наверх, тоді знов покружив широко. Мабуть, не знайшовши надто загрозливої зміни на світі і вияснивши, в чому справа, вернувся в гніздо: повідомити співгромадян.

Хлопець пожалів убогі істотки і відійшов, не розоряючи їхнього життя.

Того ж дня, коли обмив тарілку і поставив на ослінець до відра, — перед очима спустився з стелі павучок; малий, мов мачинка. Побув на вогкій поверхні тарілки і знов подався в височину: дрібно перебирав лапками: змотував незриму ниточку.

Все частіше відчував хлопець, що в світі не сам. Почав пильно приглядатися до кожного існування: метеликів, жучків, мурашок. Наймиліші птахи — такі чисті і швидкі, жваві, пильні і обережні; вони належать височині, де нема бруду, а тільки блакить, хмари, сонце, дощ, блискавка, райдуга, вітер. І також мають голос, що ніби прозорий; обзиваються одні до одних, і від того висоти перестають бути такою німою пустою, як низький обшир села в бур'янах.

Пташки, мирно погойдуючи галуззя, креслили дзвенючі рисунки окликів; перелітали між листками, барвіючи пір'ям, і обкидали круги над решткою саду, що обернулася в невеличкий пташинник. Там зачали звивати гнізда. Хлопець боявся, що вони покинуть свою оселю, коли відчують його доторки або часто бачитимуть його поблизу. Віддаля спостерігав: як вони через певний час вертаються до гнізд і господарють.

Одночасно ж прикрість затьмарила життя на багато днів. Він підповзав до колосків, за звичкою — сам, окремо від всіх. Але шукачів набиралося все більше, коли зерно почало дозрівати. Також зиркання і напади сторожів ставали гостріші і лютіші. Одного дня, коли знов зловлено «колоссяника», два його співучасники задихано проповзли мимо хлопця і, спинившись перевести дух, стиха повели розмову, що чорною журбою обгорнула серце.

— Скидан пропав!..

— І вчора судили одного: десять років дали.

— То зарізі!

— Слабий він, як і Скидан, десять літ йому — труна в сибірській кризі.

— Нещасний Скидан....

— Сторожі нахваляються, що всіх переловлять.

— Чого ж? Вони здоровіші.

— І то дивися: за жменю колосків, наших же колосків — могила.

Де це видано?

— Уже не наше.

— А так; уже — бісове!

— Бісове чи совітове: все напасть.

— Взяли харч, і душу беруть.

Дядьки проминули, а хлопець принишк до сірої крихкуватої і легко порозколюваної поверхні землі, при корінцях пшениці: серед її струнких рядів, ними притінений, під колосками, що многістю похилялися і шелестіли.

«Хто ж тепер витримає в лагері десять років?» — жахається хлопець, — «я вмру».

Виразно уявляє морозні сніговища, де женуть людей, зовсім хворих, приречених на загибель після голоднечі. З того часу подвоїв обережність. Супроти всієї ловити на людність по широкому степу, в пшеницях і житах, скрізь прибувало не менше виснажених, а щотижня більше. Там і вмирали; одні до спожиття здобичі, другі — вже по ній: такі смертельно помучені, що наївшиися, конали в лютих болях. Їх обличчя, скривлені, мов на кутнях, страхають вишкіреними зубами.

Все частіше хлопець, повзучи до колосків, бачить покійних. Поле моторошне. Стемнила також навісна журба з передчуттям, що крають серце, — хлопець місця собі не знаходив. Оточення ніби розкрилось

несвітськістю, складеною з неколірного полум'я: дихати в очі, які бачать тільки степ, землю, хмари, коли душа сприймає їх, мов одну неозориму завію, і треба жити серед неї, хоч нестерпно мучить. Він тервся чуттями; виносив колосся, мов пропасний.

Звикся з своєю пустою. Але хворісний смуток приходив до нього, і не розраджували ні пташки, ні комахи; здається, міг би впасти ницьма і кричати з відчаю, плачучи і б'ючи кулачками землю. Це проходило; якщо ж не зовсім розвіювалося, тоді він, щоб забути біль, мандрував через село, але обережно і з нашорошеністю, мов крізь тигрячі хащі. Раз, в надвечір'я з широкими і бистрими хмарами, що вели тіні по зарослях, — коли він брів проз сусідні хати, його помітила тітка Петруниха; звідкись верталася додому, несучи клуночок.

— Куди це ти зібрався?

Він мовчить: не знає, що сказати, і вже відвик від розмови.

— Ходім до нас! — сказала тітка, а потім, бачачи, що він недовіжливо поблискує на неї ямкуватими очима, додала:

— Не бійся, ми нікого не їмо! Сьогодні в нас борошно: балабушки пектимем.

Він заходить до Петрунів. Ще господар недужий — довго виболює після свого вмирання, але вже говорить значно жвавіше, ніж коли прибивався в село.

— Як же ти живеш? — питає хлопця. Той тільки плечима знизує і не може слів знайти; зрештою, відповідь сама приходиться:

— Колоски...

— Ой, бережися, хлопче з ними! — в Сибір поженуть, там і замерз.

— А тут не пропадають? — втрутилася господиня, — повно покійників на колгоспному. Одноосібні латки дальші, туди менше хто лізе, а й там разор. На нашій ниві мало зосталося: кілька снопиків.

— Там не рвав! — раптом виголосилося в хлопця з уст.

— Добре робиш, — хвалить Петрун; — із тих нивок тільки й порятунок наш. А колгоспне, то все грабоване, і піде кудись, як у прірву.

— Подивися: борошенце з того зерна, з наших снопиків! — сказала господиня до гостя.

Вона спекла балабушки і стала годувати хворого, що показавши їй очима на хлопця, мовляв, і його наділяй, споживав і просив:

— Ще! Неси ще!

Але, боячися, що він умре, коли не їстиме розмірно, господиня відрізала:

— Вже нема, підожди трохи.

Хлопцеві подарувала хлібчик — більший від інших. Вимовив-

ши: «спасибі!» — гість про все забув; миттю вийшов з хати і попростував бур'янами, де найглухіше. Гостро оглянувся навкруги, вмовстився і почав їсти. Відкушував і ретельно жував, жував і одночасно нюхав, бо такий гарний пахоць хлібний; пильно підбирав губами навіть найменші, мов квітковий пилок, крихти з відкушеного місця — боявся їх згубити. Їв і весь час в душу вбирав пахоць: із сухістю його і теплотою, чистий і добрий, від малого хлібця, такого білого, як була колись недільна сорочка.

Все з'їв і скоро відчув, як посилювалося дихання в грудях — від самого спожиття хлібця: кругластого, хоч із кутиками, і такого світлого тут, як тільки одне сонце, що часом поглядає між біжучими хмарами. Також — як щось дужче від сонця: над всім світом, але вже того він не міг збагнути, ні увявити, лише тихо і слабо відчував; і лише згадував мамину ласкавість, утрачену для нього.

Потім, бродячи кволою тінню серед своєї пустки, нездатною навіть рити городи копісткою, як слід, він уже знав, що в одному місці всієї ворожої довколишньості до нього добрі. Часто, в переходах через хаці, він окреслював круги, близькі до тієї хати. Дивився здаля, сам непомічений, як дядько Петрун молотить. Снопи, що тітка пов'язала, були — як віники. Господар коло них стоїть, заточуючись від слабости: не може вдарити ціпом. Тоді нахилється з тяжким зусиллям і переносить снопи до стіни, а там, обпершись плечима об неї, молотить — ледве б'є ціпом; і видно, боїться впасти від власного руху. Хотів хлопець вийти з бур'яну: в поміч господареві, але не насмілився: «подумують, на їхній хліб іду»; і сам був слабший від господаря. Вже не то що боявся, а більше дичився, відлюднівши, як вовчєня. Непомітно відступив від сусідського дворища.

Що споконвіку звали чудовим словом «жнива», стало «уборочною кампанією». Врожай 1933 року подекуди видався невиданий: ніби казковий; важкі колоски схиляли стебло, і вітер ледве розгойдував їх. Незчислимою многістю свого сухого віястого скарбу половіли ниви, зблизившись в рівні річки — під горяччу сонця. Ждали женців.

А жати було нікому. Бо народ страшно вирідів. Скільки ж не косили ті, що вижили, — не могли впоратися навіть з малою частиною. Зерно обсипалося. Потім аж до Різдва достоював, гинучи, той врожай. Не могли зарадити присланці з заводів і фабрик. А хліборобів домучено; ті, що не вмерли, більшістю на землі валялися: зовсім опухлі! — з потрісканої шкіри сочилась водиця; або сухі вони, як дошка. Не могли косу в руці вдержати. Хотіли чимсь підкріпитися і багато, багато повзло в лани: спожити стиглих колосків. Лежачи, зривали їх і розтирали на долонях, мняли в хустках, приполах, торбинках, картузах; сирим зерном наповнювали собі виголоджені шлунки: так і мерли на

місці! Скрізь по нивах повно покійників, але не видно з сторони; коли ж хто заглянув зблизька, повзучи між ними, робилося моторошно від скритого кладовища.

Хлопець добувався до колосків кількома завченими напрямками і все обминав мертвих, що там лежали. Спершу страшився, аж тремтів при зустрічі з конаючими або вже покійними, згодом звик; і сам був — як перші з них.

Схована трупарня ставала дедалі жахливіша; тліла з нестерпною сморідністю, хоч і затоплена в хвилях стиглого хліба, які поверх неї то перебігали шелесткою чергою, буяючи від вітрових напливів і поривних нападів, то, — при безвітрі, — затихали, так що чути було, як комашка на колоску ворується.

Коли зморений хлопець, відпочиваючи, дивився вгору, тоді на густо-густосиньому тлі неба, засіяного невстижимими іскорками з сонця, вирізьблювалася колоскова численність, мідясто рудава і рясна, рясна! Тихо притулюються колоски одні до одних і перетинають, як в рисунку золотим атраментом, стрільчасті промінці свого озброєння. Простягають його і схиляють наперед: від всіх своїх зернин, що їх так чітко, в ритмі ступенчатого складу, вкріплено одні при одних. Колихаються колоски легко і мило; з ними такий щирий і зворушливий настрій віє! — можна без кінця дивитися на них. Неоцінитою ризою доброти і смутку Божого накрито замучених. Видно також: вгорі срібними скелями повільно пропливають від півдня хмари, сліпучі з ліцевої сторони — в сонці. Хлопець застиг, вражений таємничістю дива. Притьма, почувши сильний шорхіт, здригнувся він і миттю відповз геть набік: від нив'я тікати до бур'янів і вибалків з чагар'ям, де ніхто не помітить. Там він випростовується на свій дрібний зріст і відносить здобуті колоски додому.

Коли розгорнулися жнива, то всіх, хто косити міг або снопи в'язати, наймано підряд. Ходив і дядько Петрун: вже так оклигав, що спромігся працювати в полі, разом з жінкою.

Але для хлопця настала грізніша пора, бо при косарях, над їхніми душами, скрізь стояли наглядачі. Треба дуже обережно підступати до ланів. Вранці, ще ледве зачиначало видніти, він прокинувся від то-рохкання в шибку; за вікном стояла тітка Петруниха і гукала:

— Збирайся зараз, підем на роботу — снопи носити! Дістанеш хліб.

Андрій миттю вихопився з хати. Вже, як ішли в поле, сусід казав хлопцеві:

— Перебрався б ти до нас! Знаєш, наш синок помер, одно, що — нужда, а потім хвороба пристала. В хаті все однієї душі бракує. Якби схотів, жив би в нас. Не було б тоді сумно одному, і нам веселіше, — лодумай!

— Пороблю трохи, тоді перейду.

— От і добре. Дивися ж: ми ждатимем!

— Ще поїду маму шукати...

— Шукати — де? Це не одне село і не одна станція. Сам загубишся. Не їхав би!

— Таки поїду.

— Якби міг, я поїхав би з тобою, та бач: біда.

— Я сам.

Увечорі, вертаючися додому, побачили, як в одному дворі з великим клопотом виряджають мертвого на похорон; навкруг метушаться мільціонери і сільрадівці, мов рибалки біля човна — перед бурею.

— Чого вони? — питає хлопець.

— То кара прийшла і правду виказує: на голосному активістові, — сказав дядько; — за зло чоловік і має зло, як цей Корбик, що тепер хоронять. Був дуже беручий і докучливий, людям спокою не давав; мучив їх, щоб догодити партії. Тихого середняка переслідував, бо ніби лає радянську владу, а того не було! Середняк мав кінну машину і жив як трудовик; крім машини і коней, була в нього корова. Його з синами розкуркулено, — тоді в його хаті активіст забрав собі сало і кожух. Пройшло два роки після того; от, він розпух з голоду і вночі в поле вийшов, де кошено хліб. Узяв сніп і вернувся додому: так узяв, як ото кожух попереду. Вилізає з сином на горище і обминає там. А декотрі партійці підгледіли і зразу ж донесли на нього, як він — на середняка. Прийшли гуртом другі активісти, ще докучніші і зліщі, ніж він сам. Шукають його скрізь і лізуть на горище, там бачать: обминає крадений сніп. І давай бити Корбика, як злодія. Побили до смерти. Бач, кладуть на віз, і це вже остання дорога: куди відійшов, там нема ні снопа, ні потреби на нього. А гріх zostався невідпокутований. Ходім, не треба довго глядіти!

Першими днями немічні хлібороби ступали мляво і втинали небагато; згодом, підкормлені теплою юшкою і кашею, де було трохи вишкварок, випростали плечі і праця сяк-так пішла.

Хоч в'язано дрібніші снопи, ніж колись, вони хлопцеві жили тягли: мов колоди. Підгодувавсь, то, несподівано для себе, значно подужчав, може не від самого харчу, але також — від пробуджуваних сил, що, з природи, могли зрости. Він тягав снопи запопадливо, спершу обхоплюючи обома руками кругом; потім тільки зачіпав однією рукою за перевесло, просунувши пальці, другою знизу помагав собі тримати, і сам важко перехилився.

Хоч робота не пригнічувала тяжкістю, так мучив жах, що відкрився з самого початку. Не могла діяти жнивварка, бо всюди мертві

лежали: на невеличких відстанях один від одного, ніби відмірених. Видно, кожна конаюча душа, потай прибувши, окремилася вже від готових, — лягала осторонь. Їх так багато, що стрічаються без перерви: всіяли землю. Поки не почали приїжджати погребницькі підводи, чорніло ними всюди, по світлій стерні, — і тітка сказала хлопцеві:

— Скільки снопів з ниви, стільки людей лягло!

Деякі вмерли давно; несло відтіля разючо, аж нудило женців. Не могли працювати, хоч дихали крізь хустки, обкинуті при обличчі. Петрунова жінка знов подала голос:

— Розвести б огнище треба і сирий бур'ян палити — дим це переб'є. Так ми робили в дев'ятнадцятому році: тоді білі вистрілювали людей і загортали, а червоні, коли вернулися, звеліли, щоб полонені білі розкопували ями і виносили мертвих. Такий був дух страшний, як тепер! — аби перебити його, багаття розводили і палили зелені гілки. Потім приходили знов білі і робили так само: наказували відкопувати, кого...

— Тихо, тихо! Ви б, тітко, не договорювали далі, — радять жінці, озираючися на доглядачів.

— Вони не чують. Так пасуть очима по людських руках і кишнях, що їм слухати ніколи.

— А все ж! Тепер і в самої стежки очі довгі — Сибір бачать. Учора туди чоловіка на смерть присуджено: за жмутик колосків, що розтер на долоні. Зробим огнище. Хлопче, носи бадилля!

Андрій дістав додатковий обов'язок: завідувати огнищами; це швидко пішло в нього. Збирав сухий бур'ян на розпал, а докидав зеленого — для диму. Повіяв той дим скрізь, ніби на пожарищі: гіркий, але своєю гіркістю чистий, і вже менше чути було нудкого і страшного повію від покійників на полі. В інших місцях також розведено огнища; пішов дим клубучий, обгортаючи всю многість мертвих. Вони між снопами ждали своєї черги на повільній підводі, що тяглася через стерню. Дим завіював і живих, хоч змучених, коли поралися з хлібами. Заходячи їм в очі, виводив сльози. Тітка заплющилась від нього на хвилину, витерла очі і, глянувши навкруги, сказала:

— Таких жнив не було від створення світу і вже не буде.

*

Спершу робота тяглася, як болісна вагота для душі: з палючою супротивністю їй. Повітря навкруг вигріто до тієї міри, що вже ніби пронизує наскрізь, без перерви гонячи піт з кожного, хто рухається. Воно пашисть спекою печі, обважнює почуття і заливає тіло зморою: істота от-от знеможеться серед спеки і найважчого диму. Але якраз тоді, всупереч собі самому, треба з зусиллями рухатися по стерні, мов безлічі цвяхів. Це в звичку входить — і трудністю і заведеним ладом,

при якому кожен повинен встигати з своєю працею. Призвичаївся також і Андрій, навіть міг би нудьгувати, якби тепер заборонили йому на жнивах тягти снопи і збирати колосся, розводити огонь і підтримувати його, носити відро з водою і кужоль для женців; і — що звелять. Волку і думку заповонила робота; від того навіть звіряча туга, якою він довго жив, притихла, ніби скована. Образ матері світився в уяві, але і він, здається, був примирений з турботами жнив.

Для серця ж відкрилася тут сторінка відання, якої не можна знайти і прочитати в шкільних книгах. Люди тут дивовижно відмінні від городських! — такі відмінні, що їхня прикмета враз відкривається для погляду.

В місті люди мов би і не дуже прочувають, що на світі аж донкче потрібні їх заняття, і назверх прибирають надмірну значність.

А тут, при байдужості до життя серед злиднів, люди покладають у слові і вчинку добре значення. Завжди з достойністю, до себе самих і кожного, мов старочасні білі жерці; от і тепер — зрізаючи житини і в'яжучи в снопи. Коло хліба роблять, як перед очима Божими! З відчуттям важливости, що має їх праця, — однак, без жадного самозвищення.

Андрій не збагне причин всього і зв'язків. Але, з природною хлоп'ячою спостережливістю, відразу бачить відміну горожан від всіх тутешніх. Підсумовує собі коротко: «ці — справжніші».

Тітка була до нього дуже добра; все щось приберігала з'їсти — з свіжої городини. Ніколи не кривдила і не кричала, не лаялась, навіть не мала ніколи гніву на нього. І він почав з довірою дивитись на неї: мов на мамину сестру рідну. Раз, бігши босий по стерні, він сухою надрізаною бур'яниною пробив собі ногу біля пальців, — густо пішла кров. Тітка знайшла в кошику, біля торбинок, чисту тканину і перев'язала виразку: спитала, чи болить.

Через два дні стався подібний випадок: з іншим хлопцем, що працював при своїх батьках на тій самій ділянці. Його мати, сполошена, біжить мерщій перев'язувати! Прихиляється до сина, голубить — гладить поранену стопу і втішає хлопця, заглядаючи йому в очі, ніби хоче взяти його біль собі в серце і перетерпіти самій. Ніяк не може відійти. Припадає до нього, як світлий янгол, що вбрався в полатану одержину і прикрив голову вбогою білою хусткою.

Побачивши це, Андрій став на місці і так зажурився! Згадав свою нещасну маму: вона була для нього — як ця мати для свого хлопця; жаліла і втішала; схилялася до нього, ніби з неба.

І тоді сирота відчув, що нема вже коло нього найдобрішої душі в світі: його мами. Швидко відійшов з ниви — в зарості, що, глухі, стояли стіною недалеко, і закривши долонями обличчя, з відчаю за-

лився гіркими, як ще ніколи в житті: тяжкими краплями, що ніби аж парували пекучою солоністю.

Вже після того він спокою не мав. Кожна хвилина тяглася довго, з глухою забарністю, як зайва, бо віддаляла від сподіваної зустрічі.

Після роботи, коли вечеряли в дворі, прославши ряднину на шпориші, — Андрій сказав:

— Буду мами шукати.

— Де будеш? — питає тітка.

— По дорозі, де ми їхали.

— Як же ти знайдеш: там стільки люду!

— Маму я зразу впізнаю.

Заходили зелені сутінки і бралися чорнотою від високої ночі з чистими зірками. Хлопець був певен, що навіть і поночі, серед найлюдяніших натовпів міста і в його завулках, він при першому ж погляді зауважить маму.

— Чого тобі спшити, — говорить господар, — як досі мати не вернулася, видно, кудись від'їхала далі; на роботу стала, щоб копійку здобути. Потім і вернеться.

— Поїду! — повторює хлопець, — чи дасте картоплі на дорогу?

— Бери, скільки вміститься в торбині, і хліба спечемо: ти ж заробив. А тільки не раджу їхати в біду. Як же пускати тебе самого, коли такі пропадають скрізь? Ось, підожди трохи, по жнивах з тобою поїду. Ні, тобі одному не можна.

— Авже ж, не можна, — ствердила тітка, — і думку викинь! Більше ждав, ще трохи потерпи: до кінця жнив недалеко. Не пуцу.

Довечеряли мовчки. Потім скоро ж почали збиратися спати. Господарі були уважні до хлопця. Але смуток наповнював йому серце і, коли погасили світло, прорвався тихим плачем серед темряви. Хлопець підождав, поки господарі, втомлені після цілоденної праці, міцно заснуть. Тоді по-мишачому беззвучно взяв торбинку, з якою ходив на жнива: в ній були сірники, ложка, ніж і трохи хліба. Додав картоплі з мішечка, що в кутку, біля печі поставлений. Прочинив двері так обережно! — без скрипу. Нечутною тінню виступив надвір і навшпиньках подався до воріт, пригинаючися під вікнами.

На вулиці завагався: а що як мати ввечорі прийшла? — могло ж так бути. Дождатиметься якраз тоді, коли він пішов шукати. В двір заходить; — ні, двері замкнуті! Тихо в пустощі, що була рідною оселею. Зорі, крізь безмісячну ніч, мерехтять спокійно, з значеннями таємниці, над близькими могилками.

Він присів біля порога, обпершись об двері: тільки на хвилинку. Але так непомітно напливає дрімота, привіяна свіжістю ночі, а потім — сон: на змореного жнивами.

Все розгоряється одне тужливе почування, як окрема сила і як спонука собі самому, неоднакова з денною волею, хоч близька; все ввижається, діє, мов тчеться в просторі, і не може погаснути. Заходячи з різних сторін, привертає увагу до всього, в чому існує якась схожість і знаність, тільки ж ніби замкнута і незбагнена. Душа і сама повинна там бути присутньою. Мучиться, прагнучи, довго терпить і, зрештою, сприймає звідти, мов поблиск, болючість, що раниць, що проноситься близько і несподівано. Коли терпіння від кривди вже незносиме — таке, мов би когось, хто не сподівався, враз потоптано: дужо і різко, серед невидности, як в обведеному блідому, блідому крузі, — по безколірній одежі на плечах. Жах і жаль зростають до безмірности, до зойку з приглушених, мов зв'язаних грудей, до лементу в несвітському зусиллі одного дихання, бо видно, як привидною з'явою хтось рідний заточується серед могильних хрестиків і не може вийти, — хлопець в останньому розпачі пробує гукнути, що сюди, до нього треба йти! І не може здобути крику з свого рота, хоч вся душа зметнулася в порив. Хлопець прокинувся.

Глянув навкруги в темряві і спершу не міг зрозуміти, де він. Пригадавши все, стурбувався: проспав багато часу, і невідомо, чи встиг не до станції пройти непомітно і поїхати «зайцем», — якщо скоро досвіт. Бо зорі перемістилися в небі далеко. Ще треба гроші взяти на квиток. Відімкнув хату і знайшов, сховані серед ганчір'я в підпіччі, карбованці: від лісного заробітку.

Із села виходив, обминаючи сусідів, іншими вулицями, бо могли з вікон побачити, — виходив, крадучися, як звірець нічний. Замирав від шелесту в пустках. Задихався і пітнів; чув, як серце стукало в ребра і віддавало в скронях. Нерви напружені, аж тремтять.

Ніч, в останні години своєї, як стояла чорними стінами, то ними мало і зрушилась; і скоро він, задиханий, стихив крок. Порівнявся з садбою пічника і став: заглянути чи ні? — взнати треба, чи круг над закопаною коштовністю цілий, чи хтось, дізнавши, розрив ґрунт і забрав її.

Сторожко ступає хлопець навколо хати і наближається до самого заповідного місця; бачить при мерехтливому зоряному світлі і торкає пальцями: не зрушене воно! Вкрилося рівними і густими стеблінками трави, недалеко від якої скрізь стали хижі зарості, що затопили низький обвід колишніх грядок.

Втікач перебирав рослини, шукаючи улюбленого зілля; от, мов бавлячися, зірвав кілька схожих листочків, — ростер пальцями краєць одного з них: тоді враз озвався пахоць м'яти, тонкий і добрий, милий, як хустка матері.

А вже починало трішки світліти, такою гарною синістю, як цей запах м'ятний. Пронісся легенький вітрець на відході ночі, ніби подаючи знак, що — пора в дорогу.

Уява ж сироти затримується, при сутінках передсвітанкових розкриває собі сховок, як видиво: тут під зеленню і ґрунтом — святиня, про огненну силу якої страшно помислити. І стояти тут треба з пошаною! — як в церкві.

Тихенько відступив від таємничого місця і пішов з оселі. Коли віддалявся від околиці, зовсім посвітлішало в крайнебі; стало видніти навкруг: з тією ще не повною яснотою, яка віщує про вихід сонця.

Поспішив хлопець нерівною дорогою, вкритою довгими смугами ростин, на яких, з листкових країв, звисали роси — білі і прозорі. Засвічувалися з них іскри. Коли оглянувся на садибу пічника, — там, над скарбним місцем, підводилося полум'я: з такою великою і променистою сполукою яминної просвітлості, пурпуру, крові, сліпучого горіння, ніби там могутності ненашого життя стали і підносять коштовність, відкрити з глибини землі. Палахкотливий стовб, що розкидав свічення, мов грозовиці, на всі напрямки в небозвід, прибрав обрис, подібний до чаші, що сховали її селяни в чорнозем і нікому не відкрили її таємниці, страшно помираючи одні за одними в приреченому колі.

Здається, над ними, з нетлінною і непоборимою силою, сходить вона: навіки принести порятунок.

МАРІЯ СТРУТИНСЬКА: З ПОТАТОК

Життя біжить, і рідко буває час зупинитися. Все діється на бігу. Тому так дивно інколи побачити світ.

На застелених пасмугастим рушником східцях у безконечній черзі цегляних будинків — покинута лялька. Чернокоса жінка, вона лежить горілиць і дивиться в небо. Цей образ на мить перекидає світ горідном, наче б ви були цією лялькою, покинутою серед пустельного світу.

Я підходжу ближче і придивляюся до полотняного обличчя, де чиясь рука кинула кілька випадкових рисок, що склалися у вираз здивованого смутку. Тіло, обіп'яте квітистим перкалем, лежить у прострації, немов би не мало сили ніколи вже піднятися. Але розпростерті руки пориваються у простір.

Рожеві пелюстки дрібного трояндного цвіту падають з-понад відтинка штахет між мурами, мішаються з клаптиками газет, з недокурками цигарок, летять з вітром спустілою вулицею. Але над рівною лінією будинків — глибока блакить, переснована сріблястими хмарами.

І ще горобці, що злітаються зграйкою за сухариками вранці, а влітку і увечері, коли застає ще дома день.

Над вечір з'являється також стара пані: її біла голова виступає з челюстей вікна насупротилежного будинку, вона спостерігає хлопчиків на хіднику, загубленого собаку з підвинутим хвостом, бляшані бочки з сміттям, приготованим до завтрішнього вивозу. А тоді її погляд піднімається вгору і глибокі очі шукають за небом. Вона не бачить моєї усмішки, я зберігаю її для себе.

*

Нові й блискучі хмародери у західньому сонці, розкішні квітники бульварів, тритони і німфи — все те з часом стає монотонне, як білі й чорні обличчя, що просуваються безконечною чергою і оточують з усіх боків. Але потім автобус, поки влитися у вузькі канали однакових триповерхових будинків, звертає на окраїни великого парку, де широкі зелені левади. На провесні вони вкриваються жовтенькими

квітками і тоді — почуття абсолютної відпруги. Одного дня я зрозуміла: це в домі мого раннього дитинства, в малому гірському містечку був такий зелений простір між стареньким будинком і великим садом. І цвів там на провесні ряст.

Оральний комплекс, чи закон зв'язаности з ґрунтом — два однаково добрі вияснення. Вони вкладають нас у межі, без яких людина загублена в пустелі.

Переді мною, на малій бібліотечній шафці — писанка. Власне, їх перед моїм столом три, але тільки одна з них, де радісна цинобра з дрібною чорною й жовтою залишає великі білі поля, тільки одна з них має цю силу: інколи гляну на неї, і мене обвіє вітрами далеких просторів, подихом глибоких сторіч. І тоді на душі стає сумирно і ясно: ми є частинкою чогось, що, в людських межах, майже вічне.

Вийшли у світ нові книжки у видавництві «Пролог»

Василь Барка: «ПРАВДА КОВЗАРЯ»

Найновіший внесок до створення духового пам'ятника корифеви української поезії. Книжка відкриває нові, — в світлі сучасної літературознавчої і філософської думки — аспекти творчости Т. Шевченка як національного поета і мислителя, громадянина і речника загальнолюдських ідеалів, в пантеоні світового письменства. Книжка видана обмеженим накладом, має 288 сторінок. Ціна — 2 доляри.

Володимир Кубійович і Василь Маркусь: «ДВІ УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Порівняльний огляд і критична оцінка Української Радянської Енциклопедії, виданої в Києві, і Енциклопедії Українознавства, виданої в Сарселі, у Франції, коштом українського громадянства на еміграції. Огляд, багатий фактичним матеріалом, розкриває стан наукової думки в сучасній Україні під духовим терором. Книжка має 145 сторінок. Ціна — 1 доляр.

Замовлення слати на адресу:

«PROLOG»
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y., U. S. A.

або —

«SUCHASNIST»
München 2
Karlsplatz 8/III
W. Germany

**БОГДАН КРАВЦІВ: УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
В НОВІЙ РАДЯНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ
ЕНЦИКЛОПЕДІЇ**

Одним із найвидатніших видавничих починів у 30-их рр. в Радянському Союзі була 12-томова «Литературная Энциклопедия». Зредагована досить об'єктивно і ґрунтовно, вона ще й досі залишається важливим джерелом довідок і даних не так про різні літератури світу, як про радянську літературу 20-их і 30-их років, в тому числі й про тогочасну українську літературу і літературні постаті і справи інших народів СРСР. У зв'язку з проводженими в другій половині 30-их років репресіями проти усяких «ворогів народу» і викриттям «шкідницьких» тенденцій у довідках і статтях цієї енциклопедії вона так і залишилася не закінченою: з усіх 12 томів появилася десять. Про цінність цієї енциклопедії, як інформаційного джерела, свідчить і факт, що в Америці її перевидано фотодрукарським способом. Якщо йде про українську літературу, то поданий в цій незакінченій енциклопедії український матеріал заслуговує на ґрунтовний перегляд і використання, тим більше, що в ній було багато цінного матеріалу про українських радянських письменників, знищених і репресованих під час і після її друкування.

Після понад двадцяти років державне наукове видавництво «Советская Энциклопедия» спромоглося на започаткування нової, але вже не 12-томової, а тільки 6-томової «Краткой литературной энциклопедии», перший том якої появилася саме на книжковому ринку (4^о в 1088 стовпців). Охоплює цей том літери А, Б, В, і початок Г (до Гаврилов, Федор Тимофеевич). Як головний редактор цієї «Короткої літературної енциклопедії» фігурує — відомий радянський літератор, ортодоксійного напрямку, А. А. Сурков, і до редакційної колегії входить 25 осіб, між ними з українців — радянський історик давньої і середньої літератури акад. М. К. Гудзій і літературознавець М. З. Шамота. Обидва названі й між редакторами-консультантами цієї енциклопедії і, крім них, ні між усіма 40 консультантами, ні в складі технічних співробітників (39 осіб) немає ні одного українського прізвища. В передмові подано тільки, що в творенні «Короткої літературної енциклопедії» беруть активну участь радянські літературознавці і наукові співробітники різних інститутів літератури й мови, між ними й Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві. Як виявляє перегляд підписаних українських довідок і статей, в опрацюванні їх для першого тому «КЛЕ» співпрацювали: з-поміж українських літературознавців: І. І. Басс, С. І. Бернштейн, Г. Вервес, М. І. Гри-

цюга, М. К. Гудзій, П. М. Довгалюк, О. Засенко, М. Кенігсберг, С. А. Крижанівський, Л. Е. Махновець, Л. М. Новиченко, М. Ф. Пивоваров, П. Г. Приходько, М. Е. Сиваченко, Ф. Ф. Скляр і з-поміж російських літературознавців і мовознавців — Л. А. Дмитрієв, О. А. Князевська, Ю. П. Коротков, Б. В. Чарная.

Перегляд вміщених у цьому першому томі «КЛЕ» статей і довідок з історії давньої і сучасної української літератури показує, що й вона не вільна від панівної у радянській літературознавчій науці тенденційности, зокрема від намагань підвести все, що можливо, під російський знаменник.

Якщо мова йде про давню українську літературу, то її, згідно з настановою радянської науки, немає; вона є спільною, «общерусскою». Володимир Всеволодович Мономах визначений в «КЛЕ» як «великий князь кийвський», і в довідці про нього підкреслена його роля «в истории древне-русской литературы». Об'єктивніше потрактовані постаті середньої доби в історії української літератури. Визначені вразно, як українські, письменники і церковні та громадські діячі XVI-XVIII сторіч — Лазар Баранович, Василь Барський, відомий теж під прізвиськом Василь Григорович Барський, Памва Беринда, Самійло Величко, Йоан Величковський, Іван Вишенський. Але й тут не обійшлося без перекручень історичної правди. Лазар Баранович, відомий як завзятий оборонець незалежності української Церкви і духовенства від московського патріярха, визначений у довідці про нього як той, що активно сприяв «возз'єднанню України з Росією». В написаній В. Махнівцем довідці про Самійла Величка не названий чомусь найважливіший твір цього українського літописця «Сказаніє о войне козацкой» у виданні ВУАН 1926 р. В довідці цього ж автора про Івана Вишенського не згадано, що його творчість і діяльність вивчали й М. Грушевський, Д. Чижевський та інші. Добре й ґрунтовно написані статті про «Вертеп» і «Віршову літературу», але в літературі до першої з них не згадані цілком основні для історії українського вертепу праці О. Кисіля (К. 1918) і Євгена Марковського (К. 1929). Статті про такий важливий у літературі середньої доби напрям, як барокко, немає взагалі. Характеристичне для тенденційности авторів і редакторів «КЛЕ» те, що дослідники й історики давньої української літератури фігурують виключно як російські літературознавці, не зважаючи на те, що вони були активні також в українській науці і є авторами ряду праць друкованих українською мовою. Так, Дмитро Іванович Абрамович, активний у двадцятих рр. в УАН і в її виданнях, визначений виключно, як «русский литературовед». Так же само і Варвара Павлівна Адріанова-Перетц, яка колись і дебютувала в науці українськими працями і яка теж була активною в дослідницькій і публікаційній праці УАН і лєнінградського товариства дослідників української історії письменства та мови, визначена в статті Л. А. Дмитрієва про неї, як «русско-советский историк литературы». У

списку її праць подані тільки ті, що були опубліковані, почавши від 1937 року, значить — із поминенням праць цілого 30-літнього періоду її наукової діяльності. Видатний історик давньої літератури, учень акад. В. Перетца, професор Московського і Кримського університетів, автор численних праць з ділянки агіографії та літописання Київської Русі й автор відомої праці «Україно-руські пам'ятки 11-18 вв. про кн. Бориса та Гліба» (К. 1928) — Сергій Бугославський (1887-1946) в «КЛЕ» не згаданий цілком.

Так же само тенденційно і неповно потрактовані літературознавці і літературні критики останніх десятиріч, уже радянського періоду. Єремія Якович Айзеншток, народжений 1900 року в Єлисаветграді на Україні, випускник Харківського університету і автор багатьох праць, здебільша з історії української літератури XIX в., особливо ж про Шевченка, визначений в «КЛЕ», як «русский советский литературовед» (в «Українській Радянській Енциклопедії» Айзеншток взагалі не згаданий!). Акад. Олександр Іванович Білецький фігурує, як «русский и украинский советский литературовед» і з таким же ярликом приведений український мовознавець Леонид Арсенович Булаховський. Крім Білецького, із сучасних радянських літературознавців згаданий в «КЛЕ» тільки Петро Константинович Волинський. Під визначення «украинский советский литературовед» підведений і західньо-український історик літератури Михайло Степанович Возняк (1881-1954), із обов'язковим соцреалістичним екзорцизмом, що «буржуазно-националистическая методология (! - Б. К.), от которой Возняк постепенно освобождался, наиболее явственно проявилась в его трехтомной „История украинской литературы”» (так таки неграмотно передана українська назва даного твору М. Возняка). Про те, що покійний академік М. Возняк був позбавлений у 30-і рр. членства в АН УРСР, згадки в «КЛЕ», ясна річ, немає. Із видатних літературознавців і мовознавців уже радянського часу не згадані в «КЛЕ» ні Євген Адельгейм, ні учень В. Перетца й автор важливих праць про Шевченка Олександр Багрій, ні навіть мовознавець і донедавній міністер освіти в уряді УРСР Іван Білодід.

Алеж найбільш тенденційно, з позиції справжнього інколи фальшування, потрактовані письменники і культурні діячі XIX і початку XX сторіч, значить, дореволюційного часу. Український поет-романтик й етнограф Олександр Афанасьєв-Чужбинський визначений, як «русский и украинский писатель и этнограф». Українська малярка і мемуаристка Марія Константинівна Башкірцева родом з Полтавщини фігурує як «русская». Осип Максимович Бодяньський, український славіст, історик й етнограф, послідовний оборонець самостійності української мови і літератури, визначений як «русский и украинский филолог-славист» із ярликом, що він «приєднувався до прогресивного романтичного напрямку». Визначення «украинская и русс-

кая писательница» дочекалася навіть Марія Марковичка — Марко Вовчок, спадщина якої має служити нібито «яскравим свідченням органічного зв'язку і взаємозбагачуванням української і російської літератур». З інших дожовтневих письменників згадані в «КЛЕ» Христя Алчевська, в списку збірок якої пропущена збірка «Слематис» (1922), Іван Білик (Рудченко), в докір якому поставлено те, що «у 80-их рр. став високим урядовцем і перейшов на консервативні позиції», Тимотей Бордуляк, в гаслі про якого промовчано факт, що він був священиком, Лев Боровиковський, при якому підкреслено, що він був перекладачем творів А. С. Пушкіна на українську мову, Іван Вагілевич й Ісидор Воробкевич, псевдонім якого Данило Млака перекручено на Данило Младка. Ганні Барвінок поставлено закид, що деякі її твори, пройняті сентиментальністю, виявляють тенденції авторки до вигладжування клясових розбіжностей в українському селі другої половини ХІХ ст. Видатний прозаїк початку 20 сторіччя Степан Васильович Васильченко названий «советским писателем», не зважаючи на те, що за радянського часу він насправді перестав писати, обмежуючися дитячою літературою. Відведене місце в «КЛЕ» також і «буржуазному націоналістові» Володимирові Кириловичеві Винниченкові. Автор статті про нього, радянський літературознавець І. Басс, подав оцінку Винниченкової творчості і діяльності в типово советському дусі — з намаганням викривити історичну правду і принизити та знецінити його як письменника і діяча. Винниченко, що був за своїм світоглядом марксистом, визначений в статті І. Басса, як один з «керівників націоналістичної контрреволюції», проповідник національної нетолеранції, «один з ідеологів українського націоналізму». Для характеристики усєї творчості Винниченка приведені «отрицательные» відзиви й оцінки Горького і Леніна про окремі його твори, перший із яких визначив Винниченків роман «Рівновага» як «дрянное сочиненьце», пройняте «сознательним злопыхательством, клеветой на русских революционеров», а другий (Ленін) дав нищівну критику Винниченкового роману «Заповіт батьків». У зв'язку із статтею І. Басса про Винниченка треба ствердити, що автори гасел в «КЛЕ» про російських письменників, відкритих ворогів комуністичного режиму, виявили багато більше гідности і коректности в трактуванні немилих режимові осіб. Українські літературознавці як завжди, так і в «КЛЕ» «перестаралися». Цим можна пояснити той факт, що, крім Винниченка, в «КЛЕ» не згадано нікого із видатних західноукраїнських чи еміграційних письменників; не попав сюди навіть «реабілітований» в «УРЕ» Богдан Ігор Антонич.

Дуже різно потрактовані в «КЛЕ» українські письменники, репресовані комуністичним режимом у 30-их роках. В довідках про деяких сказано, що вони були «незаконно репресовані», алеж про інших цей факт промовчано. Як незаконно репресований і реабілітований по-

смертно, в «КЛЕ» виступає поет Василь Бобинський, автор довідки про якого П. Н. Довгалюк, кладе його дату смерти на 2 січня 1938 р. і виявляє цікаву подробицю, невідому досі для літературознавців, що в 1938 році, отже безпосередньо перед ув'язненням Бобинського, була видана його збірка «Поеми й памфлети», алеж не згадує таких давніших збірок Бобинського, як «В притворі храма» (1919), «Ніч кохання» (1924), «Тайна танцю» (1925). В статті про Остапа Вишню вперше, здається, за весь час від реабілітації Вишні, стверджено виразно, що «почавши з 1934, у зв'язку з тим, що письменник був репресований і його ім'я було несправедливо знеславлене, наступила майже десятирічна перерва в його діяльності». В цікавій деякими даними довідці про Олексю Влизька немає вже натяку на те, що він був розстріляний; дата його смерти встановлена на 16 грудня 1934 р., що підтверджує розстріл цього поета на другий день після проголошення йому смертного вироку. Ще подано невідомий досі факт, що народився Влизько на Новгородщині, в селі Коростень Старо-Руського повіту і що звідти з родиною переїхав на Україну. Останньою книжкою Влизька була збірка «Мій друг Дон-Жуан», видана в Харкові 1934 року, тобто безпосередньо перед насильною смертю поета. Факт, що ця збірка залишилася невідомою дослідникам і біографам, каже думати, що вона була сконфіскована і в руки читачів не попала. Не згадано в «КЛЕ» і про репресування Миколи Вороного, дату смерти якого встановлено там загальною на 1942 рік, і про репресування і реабілітацію Бориса Антоненка-Давидовича, в довідці про якого промовчано всі його видатніші твори 20-их і початку 30-их років, зокрема його повість «Смерть» (1927) із тезою про несполучність більшовизму з українською національною психікою та його відомі подорожні нариси «Землею українською», опубліковані 1929 року.

Тенденційно, із викривленням справжнього стану речей і з промовчанням основних і суттєвих моментів й усіх ініціаторів і співучасників написані в «КЛЕ» статті про українські літературні угруповання і напрямки 20-их і 30-их років. Про групу близьких до футуризму лівих письменників у Харкові «Авангард» сказано, що для світогляду ряду членів Авангарду був прикметний... «міщанський анархізм». Згадки про те, що до Авангарду належав, м. ін., і сучасний видатний драматург Олександр Левада, немає. Про Аспанфут, київську Асоціацію Панфутуристів, основниками і провідними репрезентантами якої були Михайло Семенко, О. Слісаренко, Гео Шкурупій, сказано, що «антимистецькі, деструктивні вправи учасників групи привели її до скорого розпаду і до відходу найбільш талановитих письменників від футуризму». Стверджуючи такий факт, автор статті про Аспанфут Леонід Новиченко, доктор філологічних наук, не спромігся назвати ні одного прізвища. Промовчав Новиченко і факт, що більшість членів цієї групи об'єдналася 1927 року в Новій Геневі.

рації. Ніякої згадки немає в «КЛЕ» про Аспіс — київську Асоціацію Письменників (1923-1924), до якої входили, крім репресованих згодом Г. Косинки, В. Підмогильного, Б. Антоненка-Давидовича, Є. Плужника, Мик. Зерова, М. Могиланського, М. Івченка, ще Юрій Меженко, Максим Рильський. Однобічно й викривлено подана в «КЛЕ» оцінка літературної організації Вапліте. Автор її С. А. Крижанівський твердить, що ця організація «з самого початку зайняла буржуазно-націоналістичні позиції» і що її керівництво «демагогічними закликами до оволодіння письменницьким мистецтвом» (? — Б. К.) притягнуло до організації людей, які «не поділяли націоналістичних позицій Хвильового». Між ближчими співробітниками останнього названі тільки О. Досвітній, М. Яловий, М. Куліш. Про те, що видатними й активними членами Вапліте були і Бажан, і Панч, і Смолич, і Яновський, і навіть Тичина, не згадано ні словом. Немає також згадки про те, що члени цього літературного угруповання продовжували свою діяльність потім біля журналу «Літературний Ярмарок» і згодом в організації Пролітфронт. Негативно, з погляду офіційного радянського літературознавства схарактеризована в «КЛЕ» навіть така лояльна до режимних настанов літературна організація 1927-1932 р., як ВУСПП — Всеукраїнська Спілка Пролетарських Письменників, що була створена під гаслом «рішучої боротьби за інтернаціонально-класовий союз літератури України проти міщанського націоналістичного» і яка була пропагатором «соцреалізму». У «КЛЕ» ВУСПП обвинувачена в «замкнутості, недовірливому ставленні до письменників „попутчиків” і в адмініструванні». Про те, що творцями і керівниками ВУСПП були реабілітовані сьогодні І. Кулик та І. Микитенко, а з нерепресованих С. Голованівський, Л. Первомайський, В. Сосюра, П. Усенко та інші, в невідповідній довідці про ВУСПП, ясна річ, не згадано. Дуже скупе і неповне, на половину коротше, як у «буржуазно-націоналістичній» Енциклопедії Українознавства, надруковане в «КЛЕ» гасло про журнал «Вітчизна», що за весь час свого існування зазнавав і зазнає різних напучувань з боку партійних чинників і про зміни в складі редакції якого можна писати вже цілі студії. Цей журнал виходить ще сьогодні і є провідним органом Спілки письменників України і тому теж важко зрозуміти, для якої мети українські автори довідки в «КЛЕ» були примушені згадувати в короткій і так замітці про «Вітчизну», що «в 1945-46 рр. в праці журналу мали місце ідейні помилки, скритиковані в постанові ЦК КПУ „Про журнал „Вітчизна”» (1946)». Треба ж для повноти було згадати, що такі ідейні помилки в праці цього журналу траплялися і в 30-их рр., коли до редакції, м. ін., входив Хвильовий, і трапляються вони останніми роками, коли Ол. Полторацького замінено Д. Копицею.

Досить повно заступлені в «КЛЕ» сучасні радянські письменники і літературні критики, із яких попали до цієї енциклопедії І. Багмут,

М. Бажан, Я. Баш, Д. Бедзик, В. Бичко, Д. Білоус, О. Бойченко, Ю. Боршош-Кум'ятський, Б. Буряк, І. Вирган, І. Вільде, В. Владко, А. Волощак, П. Воронько, С. Воскресенко. Усі вони визначені, як «українські радянські письменники». З письменників, що їх дехто і на Україні і на еміграції зараховує до українських, Владімір П. Беляєв визначений в «КЛЕ» виразно як «русский советский писатель», а Ванда Василевская, як «советская писательница», яка пише польською мовою, значить, уже не українська і не польська письменниця.

Всупереч офіційному намаганню підкреслювати скрізь, де треба і не треба, «зв'язки російської літератури з українською», про пов'язання російських письменників з Україною в «КЛЕ» не згадується. Так, наприклад, в довідці про Анну Ахматову нема згадки, що вона відома як перекладач з української поезії, м. ін. поезій, в тому числі всього «Зів'ялого листя», І. Франка. В статті про російського поетасимволіста Максиміліяна Волошина не згадано, що він був українського походження (його повне прізвище було Кириєнко-Волошин). Промовчано і його поему «Россия» (1925), в якій він провів аналогію між діяльністю Петра I і більшовицьким режимом.

Ґрунтового критичного розгляду вимагали б надруковані в «КЛЕ» огляди, статті і довідки про інші, особливо ж західні літератури. Чимало матеріялу подано, наприклад, про польську літературу, алеж про видатного літературознавця, історика не тільки польської літератури, а й інших літератур, Александра Брюкнера (1856-1939) в «КЛЕ» згадки немає. Не згаданий і Станіслав Вінценц, видатний польський письменник і публіцист, автор перекладеного на багато мов твору про українську Гуцульщину «На високій полонині». В довідці про данського літературознавця Георга Брандеса немає згадки, що він був автором першої у всій Скандінавії праці про Шевченка.

Назви творів окремих письменників, романських, германських чи західнослов'янських письменників і праць про них подані в основному в мові оригіналу і здебільша досить правильно. Цілком неохайно, з численними помилками подані назви творів і праць, друкованих українською мовою. Найчастіші помилки із словом Україна чи український, вони здебільша подані із і — «Україна», «український», а інколи й український. Трапляються в українських назвах такі дивовижі, як «слов'янських», «літературний», «історії», «років» і т. ін. Уся ця неохайність свідчить про зневажливе ставлення російських редакторів і коректорів до української мови і визначає подекуди й справжнє їх ставлення до української національності взагалі. Тяжко чекати якоїсь зміни в цьому напрямку, бож із подібним трактуванням зустрічаються українські автори і їхні праці також у виданнях Академії наук СРСР, особливо ж у бібліографічних показниках наукової літератури.

ВАЛЕРІЯН ПОЛІЩУК: АМАЛЬГАМА

(У р и в к и)

До надрукованої вище статті Богдана Кравцева личить додати як документ оці міркування В. Поліщука, надруковані в «Авангарді» (ч. 3, стор. 141-143, Харків, 1929) з приводу появи тодішніх московських енциклопедій. Хоч вони тоді, як стверджує наш автор, були ліпшими, ніж теперішні, український письменник вважав своїм обов'язком піднести голос проти проявів великодержавного російського шовінізму. Сьогодні ніхто цього не зробить, і не в браку мужності справа, а в тому, що Україна, «як рівна серед рівних», допроцвіталася до того, що її культуру загнано в глухий провінційний кут, і письменники мають єдине право дякувати за все, що їм ласкаво дадуть з Москви. Хай цей документ (захований за міцними замками, хоч автор його й реабілітований) бодай нагадає українським письменникам, з якими «успіхами» ідуть вони в комунізм.

У передруку зберігаємо правопис оригіналу.

Редакція

Блакитний. «Большая Советская Энциклопедия» на відповідному місці літери «Б» помістила про нього статтю. Стаття добре написана й навіть чималенька, хоч і трохи однобока. Значить, наших не забувають. Але ми, проте, не будемо бити в тулумбаси захоплення, як це робив колись Новицький од роботи «БСЭ» відносно, наприклад, освітлення радянської та й старої України, особливо її культурного та історичного процесу. Наші діячі в «Больш. Сов. Энци.» досить послідовно залишаються чогось у тіні. І тому ми в той запальний мажор, що його пустив на сторінках «Червоного шляху» заядлий і слухняний оптиміст Новицький, уллемо трохи свого закоренілого і навіть «контрреволюційного» мінору. Це тим більше личить зробити мені, бо я, не вважаючи на протилежні твердження усєї критики, яка накидає мені непоправну життєрадісність і веселість, я вважаю себе не тільки за акушера В а п л і т е, як це раз зі злости прийшлося сказати, а й родоначальником радянського українського мінору. Досить пригадати мою боротьбу з Блакитним за право мінору в поезії (див. ЛНМ, № 1 і 2 за 1924 р. Коряк про це недавно згадував), досить

пригадати, як я упевнено й недвозначно захищав од Блакитного ліричні й сумовиті поезії Еллана, які я й досі вважаю більш поетичними, аніж бравурні, витримані й стопроцентні марші, не рідко штучні й навіть не рідко другорядного Блакитного, не кажучи вже ні слова про сатири Валера Пронози. «Вулицями міста печаль моя»... це було написане Елланом, аналогічне друковане Блакитним, ще більше такого публікується й опубліковано після смерти поета. І все це зовсім не погано. Тому я сміливо в теорії захищав ці твори Василя Еллана перед прокурорським оком незламного комунара.

Тов. В. Коряк мені це ставить в провину, він навіть поносив мене в одній промові зі сльозою в голосі. (Зі сльозою добрий сир та захисна промова адвоката при явно безнадійній справі підсудного). Коряк мене поносить і картає за це. А мені й досі здається, що я захищав і захищаю справжнього поета — комуніста, який має право й виявляти, як і всяка людина, різні сторони свого емоціонального життя. Тарабаранщизни потрібні більше для зулусів, аніж для людей всебічної і повнокровної культурності, і тому дозвольте мені мінорно поглянути на роботу «БСЭ».

Перш за все уговоримось, що «БСЭ» — енциклопедія не чисто російська, а головне всесоюзна скарбниця знань і що через те саме в певних пропорціях вона має відображати весь комплекс життя не тільки Росії, а й союзних республік, і в першу чергу на це має право Україна, як одна з передових і найважливіших складових частин СРСР своєю питомою вагою, починаючи від заліза й вугілля і кінчаючи розршенням національної проблеми та мистецтвом. Це саме треба сказати і відносно Білоруси, Грузії й інших. І от тут-то воно й починається. Ті перші десять томів «БСЭ», що вже вийшли, не розподіляють як слід моментів важливості, а концентрують свою увагу переважно на російській культурі, російській історії і т. д. Українських революційних, літературних та історичних фігур тут у незначній пропорції. Те, що подане, подане в надто побіжному й неповному вигляді й на всі сім томів повезло хіба одному Блакитному, та й то в один бік. А зовсім немає, наприклад, українського історика й музичного та літературного діяча — Аркаса. Зовсім немає поета Александра Алчевської, байкаря Боровиковського. Артемовський-Гулак, не вважаючи на його велику історичну важливість для української літератури, займає мізерне місце, коли порівняти його до вміщених в тих же томах Бібіка чи Арського, що їх історична роля пропорційно значно менша, ніж Артемовського. Так само трудно погодитись з відсутністю Балабана Г., Білиловського, Білозерського, Барвінського-вченого й Барвінського-композитора, Богуна й інших. І вже аж ніяк не можна виправдати тої побіжної замітки, що подано про акад. Багалія, коли рівняти до матеріалів, поданих про російських вчених. Зовсім навіть натяками не зачеплена наукова й громадська діяльність Бага-

лія за час радянської влади, його праця як віце-президента Української Академії Наук, як радянського вченого історика.

І нарешті, цілком неприпустимий факт незгадання і словечком такого видатного білоруського поета, як Богданович, що зробив цілу добу в білоруській літературі. І це поруч того, як тут же згадано аж цілих сім російських Богдановичів, починаючи од трьох генералів Богдановичів і кінчаючи автором «Душеньки». До речі, на днях вийшов 8-ий том, і ми, тільки зиркнули в нього, помітили відсутність там Бядулі — теж визначного білоруського письменника, що зв'язав свою долю з революцією.

Звичайно, таких ляпсусів повинно бути якнайменше.

«БСЭ» — велетенське діло, що його може підняти великий колектив, але той колектив, на нашу думку, повинен прагнути охопити життя цілого Союзу в першу чергу, звичайно, під кутом зору діалектичного матеріалізму. Та робота, що робиться в «БСЭ» — велика робота, але через те саме її не повинні роз'їдати різні прикрі хиби. Очевидно, в енциклопедії вони є і в інших галузях знання, але я спробував зачепити лише найближчу мені галузь — літературу.

І мені було б надзвичайно приємно, коли б Володимир Петрович Затонський, що редагує в «БСЭ» відділ України, перевірів мої висказані твердження.

До речі, в «БСЭ» автор статті про Блакитного Ф. Таран майже зовсім не характеризував Еллана як поета й письменника, подавши лише біографічний матеріал про Блакитного-політика. Не думаю, щоб це могло означати третьорядність Еллана як поета.

Але ось з'являється спеціальна «Літературная Енциклопедия» — скорочено — «ЛЭ», за такою солідною маркою, як Комуністична Академія в Москві. Ще заздалегідь чимала кількість українських письменників передплачує її, тов. І. Ю. Кулик, що є одним зі співробітників «Літературной Енциклопедии», збирає серед літераторів інформаційний матеріал на літеру «А». До «Авангарду» — пропозиція з боку тов. Кулика дати матеріали про себе. Замітку вже написано, зредаговано, послано до редакції «Літературной Енциклопедии». Атаманюк уже сам послав свій матеріал до Москви. (може, це й неправда...). От, думаю собі, нарешті українську літературу вже не забуто. Хоч тут та збережуть якусь відносну пропорційність важливості. Звичайно, думаю собі, раз Комуністична Академія і т. д. і т. інш., то принаймні хоч поет Блакитний матиме в ній місце і як поет («літературна» ж!), і як політичний діяч.

Приходить прекрасно зроблений том. Сміливо гортаю сторінки — Блакитний! Де він? Гортаю, гортаю... далі... — що дойду сторінки 501 — то не вірю своїм очам: Бічер Стів, Бласко Ібаньєс, Блавман, Блент, Блок... Назад! — Блок, Блент, Блавман, Бласко (от тут як-

раз місце Блакитному), Бічер Стів. Стоп! Не віряться. Може, забули заверстати, може розсипали Блакитного? Адже навіть «БСЭ» помістила Блакитного, значить спеціальна «Литературная Энциклопедия» тим більше мусить помістити.

Заглядаю на кінець книжки, де друкують додатки, друкарські помилки і т. інш. Думаю, може хоч там. Дійсно, єсть додатки, але у формі цілого комічного розділу, що зветься «справочный отдел». До речі, розділ цілком безглуздий, бож яка різниця (не змістова, а в характері) між словами «афоризм» і «архаїзм», що з них перше стоїть в основному відділові, а друге в «справочному». Або «Авербах Л.» і «Аверченко», — що з них один в основному, а другий в довідковому відділові. Штукарі. Але може хоч у довідковому відділові Блакитний? Благой, Благонамеренний, Блайнд (отут повинен бути Блактиний), Бланко-Фомбона, Бланш, Блейбтрей...

Знову Блакитного немає. Значить немає в цілому томі!.. Значить не тільки «Авангарду» немає, що сьогодні ще росте, але й немає Блакитного, що вже зайняв усюди певне місце і лише для Комуністичної Академії — невідомий. А з другого боку, не можна сказати, що українці не подавали свого матеріялу. Адже т. Кулик щось та дав? Значить не тільки ще не знають, але й редагують, цебто одбирають і чомусь нас не хочуть знати. Доказів — будь ласка: навіть у справочному відділові ми не знайшли Бажана, Алешка й Будяка, а Антоненко-Давидович та Бобинський мають усього по чотири рядочки.

Я не берусь судити, як стоїть справа в цьому томі «ЛЭ» з Кавказом, Татарією й інш., але гадаю, що там таких «українізмів» теж не бракує.

Красиво зроблено, чи не правда? Є російський Бажин, що його треба було десь-таки одкопати, а от українського, радянського Бажана — немає. Блок А. має вісім величезних сторінок петиту в дві колонки (коли рахувати й портрет), а Барвінок Г. має всього вісім маленьких рядочків того ж петиту.

Венесуельський поет з Південної Америки Бланко Фомбона єсть, а от з-під боку український Блакитний відсутній в «ЛЭ».

Товариші, чи не можна б так, щоб триматись ближче до своїх?

Ми не кажемо вже про те, що серед цікавого матеріялу є чимало провінціальних і штучних характеристик роботи якихось місцевих, московських Ганжулевічок. Ми повинні в кількох словах торкнутись того спрямування, що в деяких місцях «ЛЭ» виявляє свої великодержавницькі симпатії деяких авторів, як от С. Лопашов, у статті «Бельгійская литература». Ця позиція може бути названа не інакше, як «франкотяпством» — по аналогії до русотяпства. Про літературу валлонською мовою автор так і починає: «валлонская литература —

явление отживающее», хоч в кінці замітки мусить додати: «в последнее время снова усиливается течение в пользу возрождения валлонского языка и литературы», але тут же він від себе додає: «однако большого значения оно не имеет». Для цього автора «валлонский язык превратился в арг, местное наречие» (ох, те «наречие»! Якийсь дивний процес з ним у валонців: — був «язык», а обернувся вже в «наречие». У нас буває якраз навпаки). Але Лопашов не вгає — «местное наречие (валонський язык. В. П.), которое употребительно лишь в окраинах, заселенных валлонами — провинциях — Намюре, Льеж, Эно, Южном Брабанте (слушайте, слушайте!), Люксембурге, а также в двух провинциях Франции — Северном департаменте Арденн и в окрестностях Мальмеды». Значить, це не яканебудь кількатисячна кавказька національна група, якій допомагає радянська влада приєднатися до культури на рідній мові, а валонція — цілий народ, що, правда, знаходиться під тиском французької культури. Більше того, сама «ЛЭ» подає, що там більше, як півтора ста літ уже діє нова валонська література, що має чимало письменників, але, звичайно, для «ЛЭ» — це явище «отживающее», хоч і помітний процес виростання.

Так само, в не менш гнусних тонах, подана й ще більша фламандська література (ні звука про фламандського «Тіль Уленшпігеля» Шарля де Костера, якого Лопашов переніс цілком до французької літератури). Стаття написана з явно франкотяпською установкою. І зате, звичайно, розписана як слід бельгійська література французькою мовою.

Уявляєте собі, як розрішував би національно-язикове й культурне питання Лопашов у радянській Белгії?

Але я уявляю собі, як би креснув таку «Литературную Энциклопедию» покійний Блакитний!

Гай, гай, та що там казати. Хіба з одною «Литературною Энциклопедією» стоїть так справа. Йї — он кланялась «Філософська Енциклопедія», що її саме складають...

**ЛІДІЯ ГОЛУБНИЧА: КИЇВСЬКІ ТАНЦЮРИСТИ
В СВІТЛІ АМЕРИКАНСЬКОЇ КРИТИКИ**

Те, що «Державний заслужений ансамбль танцю Української РСР» під художнім керівництвом Павла Вірського скорив цього літа цілий північно-американський континент, стверджувати тут було б зайвим, бо це було б лише повторенням загально вже відомого й визнаного факту. Вісімдесят три виступи ансамблю у шістнадцятьох містах Сполучених Штатів, Канади та Мехіко полонили не тільки хвилями почуття, а й певно надовго закарбувалися в пам'яті понад трьох сот тисяч глядачів (серед яких українців було, мабуть, не більше чвертини). І головне: в оваціях американців цього разу не було ні дрібки снобізму. Цього разу вони не плескали тому, що плещуть інші, або тому, що так водиться, бо й не йшли вони дивитися український балет тому, що знайомі ходили, — як то часто є, коли приїжджає московський «Большой» чи шотландська гвардія королеви Єлисавети. Під час виступу наших танцюристів у Метрополітен-Опері в Нью-Йорку мені запам'яталася одна огрядна американська леді в пенсне (напевне, вчителька або голова якогось жіночого товариства), що сиділа попереду мною. Вона не тільки довго біла в долоні і щось захоплено доводила на вухо своєму довготелесому чоловікові, але коли київські червоножупанники із списками й шаблями, відходячи із сцени, «гей, вдарили з гаківниць і гримнули з гармати», вона навіть підвелася ніби як в пошані і без жодного сумніву в голосі запитала мене: «Адже це — український національний гімн?» А чоловік її, тим часом, хоч і не плескав ні разу, виявляв своє вдовolenня в інший спосіб: після кожної завіси він тільки глибше зсувався вниз у своєму кріслі, міцно переплітав собі пальці на грудях і в насолоді закривав очі. Все це було наскрізь спонтанним, щирим і переконливим, хоч, може, для нас, українських глядачів, це й виглядало трошки комічно, бо не часто доводиться нам бачити, щоб американці висловлювали таку чистосердечну прихильність до чогось українського.

Що саме таке враження залишили танцюристи Павла Вірського в Америці, свідчать і коло вісімдесятьох рецензій та нотаток, що залишилися по них для історії у місцевих газетах та журналах. Можна фактично сказати, що оцінок нижчих за «відмінно» та «добре» американська газетна критика київському ансамблеві не дала. Найнегативнішу статтю написав Ірвінг Колодін у «Saturday Review» за 12 травня. Після першого читання вона справді вдаряє, немов колодою, своїм безглуздим «відкриттям», що, мовляв, «тепер ясно, чому Укра-

їна зветься Малоросією»: тому, відповідає сам собі Колодін, що Україна в мініатюрі «має все, що лиш у стані дати Матушка Росія!» Його провокативне порівняння, що ансамбль Вірського, мовляв, тільки «наближається до легендарного ансамблю Моїсеєва», викликало навіть дискусію поміж іншими критиками, що поділилися на «за» і «проти» цього. Але коли вдруге перечитати цю статтю, то навіть і з неї вийде висновок, що перед майстерністю українських танцюристів і Колодін скапітулював. Бо, попри все, закінчив він свою статтю так: «Український ансамбль... заслуговує на більше відзначення, ніж такі фальшивоблискусучі терміни, як фантастичний чи казковий!»

Але тут ансамбль Вірського заслуговує більшого, ніж переказу тих похвал, що посипалися на нього й на українське національне мистецтво з американської преси. В 1964 році ансамбль має приїхати до США знову, а тому що ми, природно, бажано, щоб він здобув собі і Україні ще більшої слави, нам треба б йому в цьому якось допомагати і сприяти. Найкращою допомогою у такому випадку повинна б бути обізнана, фахова балетна критика його вистав, але цього, на жаль, у нас на еміграції якраз не вистачає (наші фахові критики чомусь мовчать, хоч дивитися балет напевно всі ходили).

Однак, раз бракує професійної критики, то нехай тут буде дозволено хоч оця, що нижче, глядацько-читацька, аматорська її імітація. Щоб ансамбль зміг побільшити свої майбутні успіхи в Америці, йому, ясна річ, треба б у першу чергу врахувати найсуттєвіші зауваги американської критики та сучасні естетичні забаганки американського глядача. Очевидно, що врахувати, це не значить наслідувати чи копіювати, не значить пристосовуватися до американських вимог, а тільки знати ті вимоги, мати їх на увазі. Я вирішила зібрати й дослідити деякі суто мистецькі, стилістичні та технічні зауваги американських критиків, зрозуміти й пояснити їх, і ось, що в мене вийшло.

Найважливіша, не газетно-популярна, а цілком фахова рецензія на виступи ансамблю П. Вірського з'явилася у червневому числі професійного журналу «Dance Magazine». Автор її, Д. Герінг, відзначивши, що «основним, що показав нам Український Ансамбль, була енергія», та додавши до списку прикладів тієї енергії ряд високопохвальних суперлятивів, у критичній частині своєї статті написав таке:

«На протязі усього свого виступу Український Ансамбль налив нам щедро. Та все ж, майже із щіпкою провини, ми змушені занотувати наше розчарування. Одного елементу таки забракло: енергію треба було оформити у смак. ... Смак, це — добір і розрахунок часу, а їх обох якраз і треба було, щоб надати театрального значення блискусучій атлетичній українських танцюристів. Добір, селективність повинні були б, наприклад, усунути з програми «Ляльки», бо то лише дитяча, дерев'яного пантоміма. Можна було б виключити й «Китобоїв», оту нудно повторювану прогулянку по сцені в моряцькому

вбранні. Все це напевне було б відсутнім, якби селекція в оркестрації була більше різноманітною й витонченою, ніж та, яку дав диригент Ігор Іващенко. Розрахунок часу, своєчасність, як аспект смаку, повинні були б привести до того, щоб не існувало безперервного повторювання фізичних подвигів, аж доки вони не втрачали майже весь елемент дерзання й відваги, або не ставали відірваними від свого драматичного чи символічного контексту.

Далі Д. Герінг ще розсипається похвалами, відзначаючи зокрема «чаруючі манери» та «перфектну єдність імпульсів» у наших танцюристів. Але кінчає він статтю знову тим самим: «Ех, якби то тільки вся оця чарівність і енергія та злетіли на крилах театрального смаку!»

Цей розчарований вигук здається мені щиросердечним. Критик фактично каже: було так добре, що порсто жаль, що не було краще! Він явно переконаний, що ще краще могло бути, бо на те були всі дані. Складається навіть враження, що він критикував із свідомо доброзичливою метою, так ніби сподівався, що українські танцюристи ту його критику прочитають і врахують її надалі. Інакше бо не можна пояснити, нащо б він ще викладав аж так конкретно, що слід розуміти під «добірністю» та «відчуттям часу», як аспектами «театрального смаку» в його розумінні. Для постійних читачів його журналу ці речі дефініювання не потребують, бо вони — стандартні для сучасної американської балетної естетики.*)

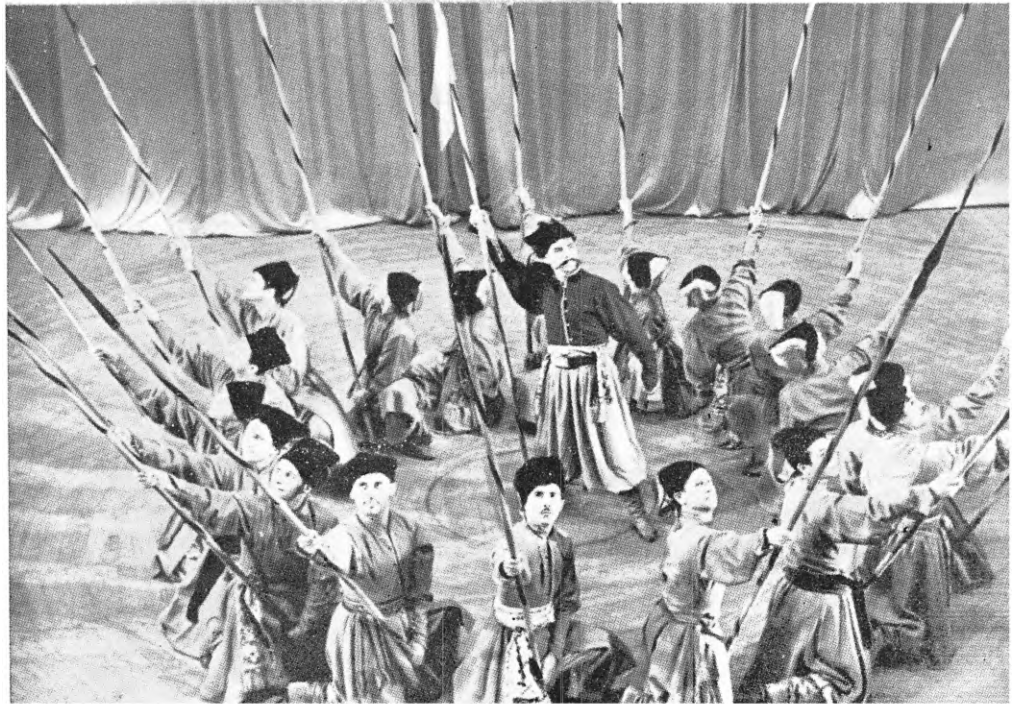
Однак полохатися присуду американського критика, що київським танцюристам, мовляв, забракло «театрального смаку», ніяк не слід. Ці його слова зовсім не значили, що (як, певно, дехто вже встиг подумати) ансамбль Павла Вірського з погляду «модерного» Заходу показав тільки провінційну «просвітянщину». Не значили такі його слова й того, що він в засаді недолюблює чи знецінює народні танці й вимагає, щоб вони конче були клясичним чи модерністичним балетом. Нічого подібного! Таке міг би подумати лише той, хто не знайомий із сучасною американською естетикою або судить про неї з її минулого чи з її екстремних сучасних виявів, що хоч і крикливі, але таки є в меншості.

В американській балетній естетиці, зокрема в балетних школах та в фахових виданнях, танці, основані на народних мотивах, сьогодні ціняться не менше за традиційний театральний балет. Особливо коли ті танці — глибоко національні, оригінальні, відмінні від інших, коли вони (як, наприклад, популярне нині в США еспанське фляменко з усіма його деривативами) показують глядачеві типові

*) Що це так, див., напр., статтю S. J. Cohen, A Prolegomenon to an Aesthetics of Dance, «The Journal of Aesthetics and Art Criticism», Vol. XXI, No. 1, Fall 1962, pp. 19-26, де мова йде дослівно про це саме, що й тут, тільки на рівні теоретичної абстракції. Див. також постійні рецензії й статті з теорії танку в «Dance Magazine», «Variety», «Horizon, A Magazine of the Arts» та в інших американських мистецьких виданнях.

Угорі — П. Вірський; ліворуч —
на з «Подоляночки»; унизу —
нок із списками».

стилістичні ідіоми окремих національних культур, виявляють різноманітні, відмінні в одного народу в порівнянні з іншим риси характеру, погляди на життя тощо. Снобістське захоплення клясичним балетом, як і безпредметний формалізм «модерністичного» танку існують сьогодні в Америці ще тільки по інерції і тільки на поверхні.

Коли Д. Герінг вимагав «театральности», він ясно мав на думці добірність танків та їх неодноманітність, і нічого іншого. Під добірністю він розумів високоякісність не лише мистецьку, а й естетичну. Пантоміма «Ляльки», безперечно, була поставлена П. Вірським помистецькому. Здерев'яніла пластичність виконавців, зокрема Віктора Побежімова, була просто феноменальною. Але що в такому танкові було естетичного? — питається критик, і не знаходить нічого. То, з його погляду, естетика на дитячому чи цирковому рівні, а не на рівні театральному.*)

У кожній пантомімі кожен рух танцюриста за необхідністю прозоро простий і в своєму значенні обов'язково буквальний. Він найбезпосередніше передає конче спрощений зміст танку. В цілому, отже, пантоміма — це чиста форма чистого мистецтва, але естетики в ній є мало. Естетика в сучасній американській інтерпретації починається після або над мистецтвом. Естетика в танкові — це мистецька передача змісту, ідеї твору за допомогою певного ускладненого «надзмісту», певної складної форми, яка лише сутерує, натякає на зміст, поступово приводить до змісту в процесі розвитку або в кінці танку. Оце й є та «театральність», якої вимагав від наших танцюристів професійний американський критик.

Коли в пантомімі глядач чогось не розуміє в якомусь рухові міма, він залишається із танку невдоволеним. Коли ж він щось не розуміє в тому чи іншому окремому русі балерини, він, навпаки, зацікавлюється, захоплюється, чекає вияву значення того руху. (Коли у безпредметному «модерністичному» танкові, до речі, зміст не виявляється і при кінці, глядач так само залишається невдоволеним). Саме тому, згідно з сучасною американською балетною теорією, для естетичного задоволення глядача необхідно, щоб у сюжетних танцях

*) Нічого дивного в тому, що американському критикові те чи інше місце в програмі П. Вірського могло не подобатися. Це справа смаків. Стосовно «Ляльок» ми з ним ніяк погодитися не можемо. Це єдина в своєму роді креація, не так тим, що вона є відродженням традицій вертелу, як своєю безпосередньою мистецькою вартістю. У країні з найбагатшими традиціями пантоміми — Франції — Марсель Марсо з успіхом плекає пантоміму й сьогодні, а в балеті Роляна Петі є багато пантоміми. На підставі порівняння «Ляльок» Вірського з виступами цих двох майстрів можна твердити, що Вірський оригінальний, інакший, але того самого мистецького рівня. І тому хотілося б, щоб він не тільки не занедбав свого жанру, а, навпаки, поширював його. Цю примітку пишемо для того, щоб читач правильно зрозумів інтенцію автора статті: Вірському корисно знати, що думає про нього американська критика, але він повинен лишатися самим собою і не пристосовуватися до смаку американця чи вимог його критики. Р е д.

не все одразу, не кожен деталь, не кожен пірует були одразу ясними, цілеспрямованими і зрозумілими. Тому й не бачать американці нічого естетичного у пантомімах та в усяких ритуальних за формою й змістом танках, як ті ж «Китобої».

Естетика в американців розпочинається, отже, після мистецтва, з моменту зацікавлення й захоплення тими елементами танку, що стоять понад значенням, понад сенсом твору, що є більшими, ніж значення кожного окремого па. З американського погляду, кожен окремих пірует не повинен мати негайного сенсу, а щойно в сумі всі вони разом мусять відкривати зміст танку, його сюжет і ідею. Пол Вайсс про це висловився так: «Переживаючи танок, переживаємо хід становлення життя, розвиток дійсности, саме існування якої полягає у її власному ставанні, в її появі. Саме танці вчать нас, яким важливим буває у житті процес» (Paul Weiss, «Nine Basic Arts», p. 214).

З такого погляду стає зрозумілим, чому з-поміж всіх танків П. Вірського американській критиці найбільше припали до вподоби полтавські «Вишивальниці». Це твердить більшість переглянутих мною рецензій. У «Вишивальницях» американці знайшли все у згоді із своїми сучасними естетичними критеріями: в цьому танкові не було спочатку зрозумілим, кінець ніяк не впливав логічно чи автоматично із початку; в процесі розгортання танку і в його кінці було чимало зворушливих несподіванок. (Деякі теоретики сучасної американської балетної естетики, до речі, навіть воліють, щоб у танкові неодмінно було трішки чогось випадкового, для змісту навіть непотрібного!). У «Вишивальницях» також не було забагато повторень тих самих рухів, на що, як відомо, часто страждають усі народні танці. Але одночасно танок цей становив і неподільну органічну цілість, його не можна було розкласти на незалежні один від одного фрагменти. І нарешті — танок цей теж не був самим лише показом пластики й атлетики, показом самої лише форми, якою б елегантною та мистецькою та форма не була. Зараз американці цінять сюжетні танки, балет із змістом, з ідеєю. А форма, пластика, атлетика, всі рухи танцюристів, вони вважають, повинні бути лише метафорами змісту. З усіх видів мистецтва танці, справді, найбільше можуть бути подібними до ліричної поезії: навіть більше, ніж музика! І от саме більше оціє метафоричности у танцях і вимагав американський критик, коли писав про потребу »театрального смаку».

Цікаво відзначити, однак, що «Подольночка» у бездоганному виконанні Людмили Козаченко, що з погляду нашої, української естетики видалася нам найкращим твором у програмі Вірського, в американській критиці високим відзначенням не втішилася. Її, ясно, не критикували, але й не дуже хвалили. Чому? Та тому, що відчуття метафоричної краси у американців інакше, ніж у нас. У нас краса зберігає свій давній лірично-романтичний ще сенс, поширений іще подекуди й в Європі та в Азії. Суто українською домішкою до цього

у нас ще є елемент туги, жалю, емоційного трагізму. В американців же — і це дуже характерне! — отака наша краса вважається мало що не ознакою фізичної й духової слабости! Вони вважають таку красу недостатньо експресивною й замало інтенсивною. А для деяких балетних критиків така краса в танкові навіть виглядає архаїзмом.

Американський критерій балетної краси зформулювала славетна Марта Грегем ще у 1929 році такими словами: «Життя нині нервове, гостре, з зигзагами. Воно часто зупиняється напівдороги у повітрі. І оце й є те, за що я стою в моїх танках». З того часу, правда, Марта Грегем помітно згладила гострі кути й рвучкі порухи танців своєї школи (кільки недавно могли й самі це зауважити із виступів її балети на Україні). Однак, критерій її залишається й далі панівним в американській балетній естетиці. Американці вбачають красу насамперед у драматичному ефекті, в динамічності, а не у завороженій, сповільнено-плавній зачудованості. Клясичні балетні арабески, коли, дріботячи на кінчиках пальців обох ніг, балерина символізувала недосяжну, аристократичну красу, як також і романтичні арабески, коли вона, танцюючи на пальцях лиш одної ноги, символізувала злітаючу ангельську красу, що ніби ось-ось знесеться в небо (а ці обидва елементи є в «Подоляночці»), вважаються в сучасній американській критиці мало що не пережитками минулого. В американській балерини мотор руху вже є не в ногах, а в торсі тіла. Вона мусить вибухами літати по сцені, робити довгезелні граціозні стрибки, звиватися й переламуватися в талії і в шні швидко й різко, обертатися рвучко й зненацька цілим тілом і таким чином постійно тримати сподівання глядача у найвищому напруженні.

Яке це все, природно, далеке від нашої милої й ніжної лірики, від зачудованих місячних ночей, заворожених солов'їних гаїв! І яке це все близьке до повної чатуючих небезпек і пригод дикої романтики ковбойського прикордоння, до історично ще зовсім недавнього американського Заходу! Отже, діло тут не в архаїзмах чи модернізмах, зовсім ні. Нічого аж такого модерного, в суті речей, у техніці школи Марти Грегем немає, як немає й нічогосінько засадничо застарілого у прекрасному танкові Люди Козаченко. Все це — тільки нормальні різниці, природні відмінності національного характеру й традицій української й американської культур. Все це є «іншим», а не «кращим» чи «гіршим» вреншті-решт.

Чималим успіхом користався в американській критиці танок «Повзунець», який П. Вірський з О. Хелемським десь викопали з нашої козацької давнини. Можна сказати, що в цілій програмі київського ансамблю йому критика віддала друге місце після «Вишивальниць». Але таки друге, не перше! Захоплюючою в ньому для американців була незвичайна, небачена акробатична техніка. Але цьому танкові таки бракувало предмету. Якби йому дати якийсь зміст, якийсь сю-

жет, він би значно удосконалився. Іншими словами, йому бракувало все тієї ж Герінгової «театральності».

Декілька слів ще про інші аспекти. Українськими костюмами американці залишилися вдоволеними. Анатолієві Петрицькому належала частина оплесків за них і при його відсутності. Музикою критика була вдоволеною лише сяк-так. Треба б більшої різноманітності у чергуванні мотивів, бо для американського вуха українські мелодії це дуже чужі й незвичні, а тому різниці поміж ними воно помічає не зразу. Тому критика й вимагала більших контрастів поміж окремими речами, більших протилежностей і в ритміці танків. Декорації на сцені були більш-менш задовільними, хоч простору для удосконалення і тут було ще багато. А от світлову техніку ансамбль цілком занедбав! Не знати, чим це пояснити, але, як видно, до використання світлових ефектів американської сцени Вірський не був приготованим. Це слід би особливо врахувати на 1964 рік, бо ж тут можливості американської техніки майже необмежені, і з світлом можна на сцені робити чудеса. Наприклад, у «Ночі під Івана Купала» слід було зробити різними темносиними тощо світлами справжню українську ніч, а не при звичайному білому електричному світлі показувати саме лиш червоне полум'я ватри. Не використавши всіх можливостей освітлення, цей гарний танець втрачав щонайменше половину свого можливого ефекту.

До наступного приїзду ансамблю Павла Вірського до Америки побажаним є, щоб він привіз кілька нових, глибших за змістом, сюжетних інсценізацій. Може щось за мотивами української історії чи літературної класики, або щось із легенд, з нашого багатющого сюжетного фолклору. Українські національні особливості в танцях були й цього разу досить підкресленими, і їх цуратися й надалі не слід. Американцям вони були приступними і зрозумілими, а для українського глядача в Америці — ще й по-рідному цінними.

Зрозуміло, що кесар, крім того, вимагає ще й кесаревого, до бочки меду конче вимагає вкинути і ложку дьогтю. Але і цим журитися не слід, бо це — неминуче, нічого не поробиш. Тільки варт і такого роду танки робити по мірі можливостей цікавими, багатозначними. Ось, наприклад, Джон Мартін, критик з «Нью-Йорк Таймсу» (від 6 травня 1962 року, друга з черги його рецензія) витлумачив танець «На кукурудзяному полі» досить вдало: ефект його, каже він, не у «модерній» колгоспно-виробничій тематиці, а у тому, що кукурудзу символізували ряди красунь-дівчат, а хлопці-трактористи, що маневрували поміж цією «просапною культурою», збирали не врожай тривіальної кукурудзи, а собі... наречених! Не знати, чи то й справді щось таке мав у задумі той танок, але якби в ньому таку гумористичну алегорію дійсно сильніше підкреслити, щоб вона була помітнішою, то могла б вийти цікава «модернізація» і такої банальної тематики, як збирання колгоспної кукурудзи.

ЮРИ СОЛОВІЙ: ВІДВІДИНИ «НА ГОРІ»

СПРОБА ІНТЕРВ'Ю З ДОДАТКОМ ПРАКТИЧНОЇ ЕСХАТОЛОГІЇ

Тема цього, не зовсім звичайного, інтерв'ю: відчайдушність, відчайдушна працьовитість.

Після п'ятирічної перерви мені довелося минулого літа знову побувати в Європі. У Німеччині, зокрема, я зустрівся з старими відчайдушно-працьовитими друзями, подружжям Костецьких, Ігорем та його дружиною Елізабет Котмаер. Вони, як відомо, провадять видавництво «На горі», — тихий, упертий труд у маленькому франконському селі, поруч з містечком, що стає славним тільки один тиждень на рік завдяки своїм музичним фестивалям.

Року 1955 з'явилась перша книжка видавництва: вибране з Т. С. Еліота, в перекладах кількох авторів. Дальша продукція йшла у двох напрямках: публікація творів модерних поетів української еміграції та випуск у світ перекладів із світової літератури, так новочасної, як і старої. За шість років діяльності видавництва вийшли збірки Барки («Трояндний роман», перша частина появлені пізніше в Нью-Йорку великої поеми «Океан»; видання «На горі» містило оригінальний текст і паралельний німецький поетичний переклад Елізабет Котмаер), Зуевського, Марти Калитовської, Лесича та Віри Вовк. На оригінальну прозу видавництво зважилося щойно минулого року, випустивши мініатюрний роман Віри Вовк «Вітражі». З перекладів, крім Еліота, вийшли до цього часу вибори з Льорки, Езри Павнда, Клер та Івана Голлів, вибір з прози та есеїв Казіміра Едшміда, Вайлдова «Саломея» (наново зредагований переклад Богдана Лепкого), першою ж чергою — Шекспір, автор, особливо люблений «На горі»: пристосований для сцени переклад трагедії «Ромео та Джульєтта» і перший повний український переклад сонетів. (На виході вже під теперішню пору, — січень 1962, — довгождана видання Осмаччиних перекладів «Макбета» і «Генрі IV»). У музичній серії випущено перводруком «Missa Oecumenica» Гречанінова.

Крім того, видавництво опублікувало три іншомовні книги: вибір з Езри Павнда у перекладі польського поета Єжего Немойовського, заприятельного з видавництвом, схоластичний трактат цікавого середньовічного письменника Річарда Сент Віктора «Benjamin Minor» в англійському перекладі іншого поляка, професора Станіслава В.

Янковського, ну й — книгу, що вже стала поняттям в українському й де-не-де в позаукраїнському світі, «Weinstock der Wiedergeburt», великий вибір з української сучасної поезії у досконалих перекладах Елізабет Котмаер.

І це, як то кажуть, мова сухих фактів.

Ми, однак, намагалися витримувати наше інтерв'ю «під поглядом вічності», ба — як натякає підзаголовок — в есхатологічному пляні. Есхатологія означає вивершення поодиноких творінь і творіння в цілому. У християнському вченні це справа так званих «останніх речей»: воскресіння з мертвих, Страшний Суд і воздання кожному по заслугах. Звичайно, аж так далеко ми не сягали. Нашим предметом була, як ми назвали це, есхатологія практична, мовити б, ужиткова, тобто вивершення речей, що лежить у межах людських сил. Ідеться про вивершення в атмосфері панівного сьогодні загального панічного настрою — з тим, щоб настроєві протистати, а, можливо, якоюсь мірою й запобігти катастрофі, якої всі так наполегливо очікують.

Ясна річ, для того, щоб у таке вірити, потрібна принципова, можна б сказати — безкомпромісова донкіхотерія. Видавцям «На горі» її не позичати. Невичерпні не тільки їхні пляні, а й сама віра в те, що з усіх можливостей, якими пересичене сучасне світове повітря, здійсниться найнеймовірніша: загальний мир і вселюдська творчість.

Одна показова річ. Наші зустрічі з видавцями відбувалися невідривно від спільних відвідин у Байройті врочистих вагнерівських вистав. Ми слухали «Тангойзера» і «Смеркання богів». І якраз ця остання, ота «Götterdämmerung», де, з-за провини старих богів, гинуть і самі вони, і найкращі люди, що на них вони поклали надію рятунку, ота ніби найпесимістичніша з музичних драм Вагнерових, — вона аж ніяк не справила на нас такого гнітючого враження, яке мимоволі справляє творчість сучасних «кінецьсвітніх» авторів. Існує певний закон, за яким покоління розподіляють між собою функції песимізму та оптимізму. Коли те, що відходить, ние і скиглить, то надхідне сповнене найбадьоріших перспектив. Але коли наступне, молоде — анемічне й худосочне, то волею-неволею ролю оптимістів перебирають на себе діди й баби. Що ж, дійові особи нашого інтерв'ю справді люди старші: і автор запитань, і, тим більше, автори відповідей.

Кажуть, мовляв, якби юність хотіла, а старість могла... Чого хоче й що може ця чудернацька старість, яка отаборилась «На горі», — про те й буде тут мова.

Формулювання запитань виникли не відразу в тому вигляді, як то подано нижче. Після п'ятирічної розлуки розмови, самозрозуміло, точилися в стилі розкішного хаосу. Для їх вивершення в чітку форму не вистачило ані денних, ані нічних — нехай і досить таки щед-

рих — годин. Інтерв'ю завершувалося в подальшому листуванні, вже через океан. Тим то воно включає і речі, які не мали місця ще тоді, у серпні минулого року, а стались або визріли щойно за час аж до моменту даного остаточного запису: до січня 1962 року включно.

Отож:

Запитання: Еміграція, хоч тільки й дрібнесенька часточка українства, все ж має потенційні можливості утворити з себе соціально-економічну, політичну й культурну цілість. «На горі», видавництво, яке існує на чужоземному ґрунті, своєю чергою, повнотою незалежне від екзильних угруповань, а тим часом, здається, також розпоряджає потрібними даними, щоб стати річчю для себе чи річчю в собі, чи як там, — стати, одне слово, отим «сонцем у краплі води». Хотілося б, отже, поперше, довідатись, як конкретизуються ці дані в матеріяльній базі (бо як же без неї!) і скільки часу взагалі матеріяльна база такого нерентабельного підприємства може витримати?

Відповідь: Вона може витримати до безконечности. Може витримати з тієї причини, що вона... не існує.

Запитання: Не існує? Але ж друкарні платити треба?

Відповідь: Звичайно. Друкарня дістає свою плату. Раз-у-раз із великим запізненням, але таки дістає. Можна сказати, що кожне видання «На горі» має власну долю. Доля буває більш або менш сприятлива. Як правило, в останню хвилину з'являється добродій видання. Добродій сповнені супроти нас доброї волі (пойменно назвемо тільки п. Казіміра Едшміда, видатного письменника, віце-президента ПЕН-центру НФР, — решта, з скромности, просить їхніх прізвищ не оголошувати), але їхні фінансові спроможності різні, й через те до їхніх вкладів треба щоразу додавати суми того чи того розміру. Звідки беруться додаткові суми, нехай читачі здогадуються як хто хоче.

Запитання: Чи не йдеться в такому разі про щось, що можна б назвати щоразовим чудом?

Відповідь: Може бути. Ми, однак, досить далекі від того, що побутово зветься містиком. Зв'язки між явищами відбуваються не у площині викликання духів, а у певного роду співдії воль. Наука відкриватиме закони співдії дедалі з більшою впевненістю, але вже й сьогодні можна цілком переконано ствердити, що, наприклад, супроти успіху здійснення у залежності прямої пропорції перебуває ступінь безкорисности бажання. Провідна засада «На горі», на яку від початку стали обидва видавці й якої вони непорушно тримаються: не сподіватись ані копійки прибутку з видань. Ґрунт наших видань — диспропорція між «давати» та «брати», абсолютний перекосяк на користь першого. Дехто називає таку поставу ідеалістичною. Оскільки ми, однак, гадаємо, що добре бажання має в собі об'єм та вагу так само, як і хліб або вугілля, то нас варт називати радше матеріялістами. Варт уже хоча б на злість аматорам порожніх термінів.

Так чи так, у тих випадках, коли якась кількість примірників наших видань усе таки знаходить покупця, ми розглядаємо це як чистий дарунок нам. Ви бачите з того (наше інтерв'ю офіційне, і через те у опублікованому вигляді дозвольте вживати чемне звернення, а не те, яке в нас має місце у приватних розмовах), — Ви, отже, бачите з того, що видання «На горі» мають без порівняння міцнішу реальну підбудову, аніж найбільш проспекуючі з наших так званих комерційних видавництв. При всіх своїх шляхетних задумах і Вінтоняк, і Денисюк, хочуть вони чи ні, змушені йти на компроміси — на компроміси з читацькою публікою. «На горі» тотально вільне від такого мусу. Ні, наші труднощі в іншому... Але у Вас чергове запитання?

З а п и т а н н я: Так. І тут дозвольте повернути досить круто. Візьмімо загальніше. Чи публікуючи свої книжки за певним пляном і, либонь, також за певними відбігами від пляну... чи так?

В і д п о в і д ь: Авжеж.

З а п и т а н н я: Так от, чи, публікуючи книжки, «На горі» виходить виключно з мистецьких критеріїв, а чи Ваша (погоджуюсь і вживаю також чемної форми) — а чи Ваша діяльність вкалькульовує і насущні сторони світової ситуації? Наприклад: моменти етично-моральні, світоглядові, політичні?

В і д п о в і д ь: Як би Вам відповісти? І так, і ні. Або краще: і ні, і так. Самим фактом публікації речей чистих, з мистецького погляду незаплямлених, ми переслідуюмо мету всім, хто «іміяй очі й уші», подати на розгляд варіант життя в оточенні безкорисного, безцінного, тобто в оточенні культури. А що вища загальна культура людини, загальна безкорисна настанова її до життя, то шляхетніші й її етика, і світогляд, та й політична, зрештою, діяльність, якщо людина такою діяльністю клопочеться.

З а п и т а н н я: Вибачте, Ви сказали: культура — річ безкорисна, безцінна. Як розуміти таке твердження? Ви маєте, поза сумнівом, духову культуру?

В і д п о в і д ь: Атож, культура, духова культура — безкорисна. Саме в розумінні безцінності. Коштує тільки те, що неунікненне для біологічного існування: їжа, одяг і — на жаль, досить часто — кохання. Тут бо що дається, те й береться, ні більше і ні менше. У творенні культурних вартостей тільки дається, а не береться нічого. Реймський собор, гізехські піраміди, яванські Будди, Сікстинський пляфон, Мона Ліза — не коштують нічого. Вони — безплатне, «безглузде» давання, данина людини на користь неосяжного, неувяленно-го цілого. Користи для щоденного животіння з того — жадної.

З а п и т а н н я: «Неосяжне і неувявленне ціле!» Добре. Але вдайтесь до іншої сторони справи. Автор Мони Лізи, людина, здається, безконкурентної загальної культури, проектував, тим часом, машини для нечуваного натовді масового нищення людей. Автор пере-

виданої Вами «Саломеї», естетична культура якого стала приказковою, тим не менш заявляв, що естетика та мораль не мають між собою нічого спільного, — і заяві був особисто вірний мало не до кінця днів своїх. Чи не має, отже, духовна культура сама по собі у формуванні людського духу певних меж? Чи не тому якраз, що ціле неосяжне й неуявленне, найрафінованіший естетизм і слизає раз-у-раз у найбездонніший аморалізм? І якщо воно так (а воно таки так!), то чи немає тут суперечности з Вашим твердженням про пряму взаємозалежність культури та гуманности?

Відповідь: Є суперечність. Якщо дві сторони душі людської дотикаються одна одній тільки механічно, то, звичайно, прямої взаємозалежности не існує. Взаємовплив виникає щойно за умови, коли взаємини кожноразові. Інакшими словами: неосяжне і неуявленне все ж таки можна і досягнути, і уявити, мобілізувавши в собі добру волю.

Запитання: Ага, таки «останні речі!» Дозвольте тоді повернути ще крутіше. Значить — Бог?

Відповідь: А чому ж ні! Поготів, що слово «Бог» лише тоді бентежить або й відрашує «модерну» людину, коли вона вимовляє його чистою автоматикою рідної своєї мови. Але зовсім інакша річ, коли вдумуватись у, мовити б, семантичні ряди, у глуздові, ба й у звукові (Хлебніков!) асоціації, що тягнуться від слова і, навпаки, до слова, вдумуватися в етимологію слова у різних системах мовомислення. Просимо, ось такий ряд: Бог — Бгата (офіційна назва індійської держави: Бгарат!) — бгати — бганка. А бганка ж, в українській мові, це вже спіраль, зворот у четвертий вимір, потенція, ступінь. Мозкова бганка, бганка у свідомості, штовхавши до кінця речі, приводить до початку початків: Бог. Чергування мовомисленних та мовозвучних рядів несповідиме. Українське слово «кінець» має тотожний корінь із словом «споковівку», логічно зваємовиключні слова мають глуздову ідентичність. Або візьміть гебрейське слово Ягве, його значення: Я, Есм, Сий, Суций, Самосутній, Самодатний, Самотворний... Коли так званий матеріяліст говорить про самотворну й водночас невтратну матерію, він думає достотно те саме, що й так званий ідеаліст, тільки що з упертости тримається певної термінології. Ця термінологія розлетиться половою, коли й наука прийме остаточно тезу про часовість простору й просторовість часу. Неіснуюча суперечність між релігією та наукою самовиявиться, а тим і відпаде ґрунт для сперечань. Бо як, справді, можна сперечатися проти сутнього!

Запитання: Отже, таки не містика, а просто більш або менш точне уявлення про щаблювання, про «бганки» світового буття. То й з нашої розмови якось так виходить, що хоч круть, а хоч верть, а головна — і єдино справжня — проблема буття людської одиниці полягає в її взаєминах із Богом?

Відповідь: Воно неминуче навіть для того, хто у ґрунті світобудови вбачає безглуздя, а поза буттям — абсолютний нуль. Все-одно й така людина сподівається на щось. Усе-одно й така людина не може вміститися тільки між фізичними актами свого народження й своєї смерті. Вона не може вміститись якраз тому, що обидва ці акти для неї неподоланні, що обидва вони знаменують неунікненні грані.

З а п и т а н н я: Детермінізм?

Відповідь: Аж ніякою мірою. Границі, рамки, їхня конечність — усе воно править за речі творчого порядку. Саме завдяки їм, рамкам, ми й дістаємо оту безконечну свободу заповнювати відстань між рамками чим завгодно. Богдан Бойчук десь висловився, мовляв, самий факт людського буття вже являє трагедію. Вислів містить і теоретичну, і практичну помилку. Наше буття — конечність, а конечність не може породжувати трагедію. Конечність тягне за собою щонайвище т. зв. «трагічну біду», яка, суттю, ніколи не має в собі природи трагедійного. Щира трагедія витікає з провини. А провини ж народжується у більш або менш свідомій (але конче свідомій) можливості вибрати між чимсь і чимсь. Трагедія постає — або не постає — не з того, що ми народжуємось і вмираємо, а з того, що, народжені та обмежені в часі, ми маємо спромогу жити й діяти у конфлікті. На наш погляд, трагедія людського діяння полягає не в тому, що має на думці Бойчук, а у чомусь дуже перспективному і, якщо завгодно, у чомусь, що розпоряджає необмеженою радістю творчости. Ми з Вами, зрештою, переконалися такої радості на виставі «Смеркання богів».

З а п и т а н н я: Радість наша була, справді, непідробна. Але... Ви не можете не погодитися, що переважна більшість людей боїться й уникає трагедії. Переважна більшість воліє спокій. Коли вона діє, то намагається не виходити за межі речей самозрозумілих: прохарчування себе й родини, ну й якийсь там мінімум розваг, відпущення, відпочинку. Крім того, і серед людей, які сягають поза крут щоденного, є багато таких, що брідяться встрявати у злобу дня і вбачають глузд свого життя у прямому, не опосередкованому, не перешкодженому турботами за інших стосункові до отого незнано-заного цілому. При тому я маю на увазі не тільки, мовити б, випадок Гемінґвея, душевні підоснови якого навряд чи надаються до точного визначення, а й таке ясне у своїй суті явище, як тип релігійної людини, яка провадить життя печерника, одшельника, анахорета і тим шукає виключно власного спасіння. Тут, як бачимо, немає жадної трагедії, а через те, згідно з Вашим поглядом, — наскільки я його зрозумів, — немає й справжнього життя, немає повноцінної співпраці з цілим. Що Ви на те?

Відповідь (Костецький): А от що. При наших спроможностях сприймати, вирішувати й відповідно діяти кожна ідея може

мати вартість тільки тоді, коли вона, як ото називається у фізиці, переходить середовищем, переломлюється у середовищі. Культурне виростання означає виростання її людяности тільки тоді, коли людина повнотою і зримо уявляє собі, що конкретно ховається за таким загальником, як «вища мета». Так само й з похідним від того терміном «діяльність на користь цілого». Така діяльність конче повинна дітати земне ім'я. Як на мене, то я сказав би, що земне ім'я для провідної проблеми людської історії звучить як боротьба за . . .

Запитання: За щастя, чи не так? Я маю на думці: боротьба за духове щастя, за щастя творчости?

Відповідь (Костецький): Авжеж. Але навіть духове, навіть найособистіше щастя потребує опори та забезпечення.

Запитання: І що може таке забезпечення дати?

Відповідь (Костецький): Влада. На мою думку, проблему й становить боротьба за владу.

Запитання: Що-о? І Ви такої думки? Та чи ж не досить її, влади, вже було в історії? Чи ж не досить уже того кривавого поту, того кривавого печива, що налипло на людській історії тисячелітніми шарами? Чи не досить уже тих убивств із-за рогу, отруень, катувань у застінках, масових нищень, усього того найогиднішого, що невіддільне від боротьби за владу?

Відповідь (Костецький): О, так, досить. Такої влади вже більше ніж досить. Я не про неї думаю. Я виходжу от з яких міркувань. Владарі й підвладні так чи так були й будуть. Питання, отже, не про факт, а про його проблему (я й сказав, до речі: проблема влади, а не даність влади). Питання стояло, стоїть і вічно стоятиме так: хто і яким робом здійснює владу.

Запитання: І? Хто, яким робом мав би її здійснювати?

Відповідь (Костецький): Той, хто застосування влади узгіднює не з — як Ви висловилися — злобою дня, а з єдиним і відвічним людським завданням: давати. Той, хто владує тільки й виключно над добровільними визнавцями його авторитету. Щось, отже, наче наші колишні кошові в поході.

Запитання: А його ставлення супроти решти?

Відповідь (Костецький): Доброзичливий неутралітет.

Запитання: Значить, влада без примусу. А риб застосування?

Відповідь (Костецький): Порада. Переконавання. Аргумент. А найкраще: вичікування.

Запитання: І в разі непослуху?

Відповідь (Костецький): Нічого. Лишити в спокої. Лишити у спокої, не втрачаючи надії, що колись таки зрозуміє й послухається.

Запитання: Ви говорили про перехід середовищем, тобто про конкретність, про земне ім'я. Як ім'я, то й ім'я. Назвіть же їх на ім'я, тих, хто мали б владувати над сьогодішнім світом. Хто вони?

Відповідь (Костецький): Ми з Вами, маестро.

Запитання: Ми? Ми, троє тут присутніх? Над усім світом?

Відповідь (Костецький): Над тією його частиною, меншою чи більшою, яка погодиться владу визнати. І, звичайно, не тільки ми троє, а й багато інших того самого кшталту.

Запитання: Кшталту — тобто...

Відповідь (Костецький): Кшталту, про який уже говорилося: люди, що за головне завдання визнають не «брати», а «давати». До речі, така влада вартісна обоюдно, отже й для самого того, чий авторитет визнають. Поясню на найдрібнішому прикладі, з власного досвіду. Щороку я одержую десятки книжок від авторів на рецензію. Надсилають знайомі й незнайомі, автори, мені цікаві й мені нецікаві, ба й такі, що певний час тому ставились до мене вороже, мене «не визнавали». Факт, отже, приемний, поперше, тому, що книжки надходять без спонуки, без будь-яких зусиль, обіцянок чи, не дай Боже, лестощів, залицянь до авторів з мого боку. Усе стається само з себе, за законом, якому я з задоволенням корюся. З роками вирівнюються несправедливості, завдані мені тим, що зветься в нас критикою, і взагалі тим, що зветься в нас громадськістю, — але вирівнюється, з другого боку, багато нерівного й у мені самому. Бо не штука любовно описати твір автора, якого любиш задалегідь. Штука в тому, щоб присилувати себе прочитати когось, хто тобі байдужий, дисциплінованість читання перетворити на зацікавленість читанням, увійти у світ читаного, ну й — де тільки для того є хоч маленька підстава — полюбити його. Але й навпаки (і тут, може, найважчий пункт для того, кого визнають за авторитет): ні в якому разі не дозволити собі полюбити щось тільки тому, що воно тобі з пошаною надіслане. Тобто: спромогтись не спокусити ані автора, ані самого себе на дисципліну взаємного рукоміття. Бачите, які чудесні речі! І скажіть тепер, що таке володарювання шкідливе!

Запитання: А чи було вже щось подібне у всесвітньо-історичному вимірі? Чи робили так ті, хто мали владу не над поодинокую друкарською продукцією, а над життям цілих народів?

Відповідь (Костецький): Дуже мало робили. Ті, хто тримали в руках військо й поліцію, майже ніколи не здогадувались, як саме можна обернути владу собі на щастя. Трошки більше було таких, які вміли бути щасливими, владавши не тілами, а помислами людськими. Їх, зрештою, теж негідно мало — негідно з погляду кількості історичних віків, — але, пробі, саме завдяки їм оте накопичення кількості, либонь, і тримається куши. Коли мова про, мовляв Міцкевич у «Пращурях», «rząd dusz», то — що ж... Франциск Ассізький. Скворода. Ляс Касас. Антоній та Теодосій Печерські. Толстой — там, де він, за глузливим висловом Леніна, намагався «заступити попівство за посадою попівством за переконанням». Хто ще? Авжеж, найпер-

шою мірою, річ ясна, Ганді, найбільша людина від часів Христа. Негусто, негусто. Та, тим не менш, тільки «сим побідиши».

Запитання: Можна одне нескромне запитання? Чи вважають шановні видавці «На горі», що вони таки розпоряджають потенційним правом на суд і ряд бодай у ділянці еміграційної літератури?

Відповідь: Не тільки потенційним, а й «кінетичним», — у тих випадках, повторюємо, де ініціатива йде не від нас, а зо сторони. Ваше запитання зовсім не нескромне, воно витікає логічно з того, що висловив один з нас щойно. Але запитання, атож, таїть у собі й спокусу гіпокризії для відповідаючих. Відповіді загрожує лицемірство двох родів: замаскування надмірного честолюбства фальшивою смиренністю, а, з друого боку, затушкування вдовоаною скромністю дійсних власних сил та спромог. На щастя, ми, — як Ви це, у згоді з фактом, відзначили, — люди старші. А вік це не тільки час, а й уміння відповідати на такі запитання без вихилясів. Поперше, отже, хоч як були б ми особисто обдаровані, ми цінуємо себе не за обдарованість (бо вона — справа старту, «фори», справа, залежна не від нас самих), а виключно тільки за спромогою її, обдарованість, перетворити у дію. Людина, якій щастить не тільки самій зробити щось більш або менш досконало, а й збудити в іншій людині потяг до досконалення себе, — така людина, нема де гріха діти, пишається з себе. У таких випадках говориться про законне почуття гордощів, і закон ламати ми не збираємось. Але, своєю чергою: тільки ми двоє, тільки видававши книжки, — ми, самозрозуміло, багато не досягнемо. Лише коли нам пощастить намовити по змозі більше талановитих інтелектуалів приготуватися до ролі варягів (тобто так, як про «варягів» говориться в літописі), і коли б у всіх частинах земної кулі постало по змозі більше осередків, з яких «владарі» платили б щедрю данину «підвладним» (а не навпаки, як воно звичайно водиться), то тоді, як легко зрозуміти, гордощі наші були б виправдані не тільки суб'єктивно, але й об'єктивно. Платонівська республіка мудреців (про неї мріяв і Пастернак), яка без сліду витиснула б із світового обігу теперішніх владарів з подвійною мораллю й прикладанням права чобота скрізь, де для того трапляється найменша нагода, — така республіка теоретично повнотою можлива. За неї треба боротися щодня, щохвилини, всіма можливими силами, всією — Вашого терміну вживши — відчайдушною працею.

Запитання: Говоривши про аморальних володарів, Ви маєте на увазі одну котрусь із сторін сучасного політичного поділу на табори, а чи весь світ?

Відповідь (Костецький): Увесь світ. Рідко коли народами керувала одночасно аж така, м'яко висловлюючись, колекція виняткових падлюк. Рідко коли було і стільки лже-пророків, стільки лже-святих.

Запитання: Але ж є бодай винятки з винятковості?

Відповідь (Костецький): Є винятки з винятковості. Неймовірно мало. Найгірше те, що нема діяча з загальнообов'язуючою світовою концепцією. Є більш-менш добрі люди в політиці, але нема одного колосально доброго.

Запитання: Dixis. А чи можна б довідатися про реальних осіб, які вже сьогодні, мовити б, тяжать до «На горі»?

Відповідь: Чому ні! У нас немає жадної таємниці, не існує ніякий компльот. Ми ані кого й не вербуємо, і форми наших особистих або листовних взаємин найрізноманітніші: так звані «зондуючі розмови», просто обмін думок, принципові суперечки, спільне опрацювання видавничих плянів, домовлювання про переклади чи інші роди співпраці тощо, тощо. Одні — наші цілковиті односторонні, другі — цілковиті опоненти, треті — те, що називається, «симпатики», четверті — особи з чисто діловою місією, п'яті, нарешті — просто дорогі гості. Коли мова про осіб, то за останній рік ми мали приємність гостити в себе Віру Вовк з Бразилії, Емануїла Райса з Парижу, о. д-ра Ісидора Патрила ЧСВВ з Риму, Марту Калитовську з Парижу, польських наших друзів Єжего Немойовського й дружину з Лондону, чеського письменника Яна Ріса й дружину з Відня. У Вашій, маестро, особі маємо все те, що є цікавого в українському Нью-Йорку. Постійними гістьми в нас Михайло Костьович Орест і Вальтер Леонгард Фішер, математик, синолог і поет, близький до кіл Езри Павнда. Постійний листовний зв'язок у нас із США (Барка, Лаврінченко, Лесич, Костюк, Зуевський, Ізарський, Нью-Йорська група), Аргентиною (Качуровський), Францією (Інна Роговська), Канадою (Яр Славутич, Ярослав Рудницький), Австралією (Лідія Далека) — і з не меншою кількістю інтелігентних людей інших національностей, також у всіх частинах світу.

Запитання: Кореспонденція в такому об'ємі мусить забирати багато часу?

Відповідь: Неймовірно. Ось тепер, до минулих Різдвяних Свят виправили ми не більш і не менш як 97 поздоровлень.

Запитання: Але це ж чудово! Один з найстаріших учасників акції ХОРСА, я впізнаю в тому ніщо інше, як тривання хорсівської ідеї навіть і під той час, поки ми ще не маємо змоги відновити наш журнал, чи не так?

Відповідь: Нівроку, так.

Запитання: Чудово, справді. Мені вже кортить перейти до головних запитань інтерв'ю: про пляни видавничі й не видавничі, оцінки нашої й не нашої сучасної літературної ситуації, Вашу особисту творчість і т. д. Але ще сидить цвяхом одна річ, стосовна до отих «останніх речей». Її так чи так треба полагодити. Скажіть, будь ласка, чи не існує, на Вашу думку, серед різних теперішніх можливостей така, що до секретних підойм світової катастрофи прокрадеться кримі-

нальний злочинець? Що він натисне на підойму? І якщо так, то чи не намарно всі оті зусилля, всі пляни й усі «зондуючі розмови», взагалі вся ота наша боротьба за «владу над душами»?

Відповідь (Котмаєр): Тут дозвольте мені. Я аж ніяк не переконана, що сьогоднішня ситуація таїть у собі більше загрози, ніж будь-яка ситуація в минулому. Назвіть, будь ласка, хоч один день у пам'яті людства, коли б воно перебувало у повній безпеці! Пошесті, землетруси, вибухи вулканів, повені, голод, нещасні випадки, не кажучи вже про згадані Вами безперервні війни...

Запитання: Так, але таких засобів масового винищення ще не було, хіба не правда?

Відповідь (Котмаєр): У такому скварку історії, який ми знаємо, не було. Але що ми знаємо поза цією тоненькою плівкою дат і подій? І що ми знаємо про ситуацію нашої землі у космосі? Бо якщо вчені запевняють, що після атомової війни навіть у її найлютіших вимірах усе таки якась частина людства врятувалася б, то що ж залишилося б не тільки від людства, а й від самої планети, якби вона зіткнулася з іншим космічним тілом? Тож хвала і честь людству саме за те, що живши під постійно навислим мечем ось уже стільки тисячеліть, воно таки будувало своє життя, будує й далі, життя з такими витворами культури, з такими, нехай і негустими, виявами гуманності, з такими повсюдно прекрасними звичаями, укладами народного побуту, піснями, веселощами, жартами, нічим не спинюваними виявами гумору... І все те у сталій свідомості, що життя наше не вічне, що воно без перерви zagrożене! Отже: у сталій свідомості, що хтось там, у цілому або принаймні на наступному щаблі буття, підхопить недозвершене й довершить його, а, довершивши, пошле далі, на дальший щабель і на ще дальший, і на ще дальший. Думається, що така свідомість тисячекратно дужча за страх перед катастрофою.

Запитання: Що ж... Здається, вистачальна, ба — повнотою втішна відповідь. Так тоді до діла, повертаймось, гей, на землю! Пляни? Ні, спершу одне уточнювальне запитання. У розмові ми дійшли переконання (я, здається, можу зробити такий висновок), що справжня й всебічна культурна творчість в основі своїй релігійна. Мені висновок приємніший тим більше, що у власній малярській діяльності аз многогрішний переживаю під теперішню пору особливо потужний вплив релігійних тем. Алеж релігія це конфесія. Чи не перешкоджає — мимоволі — конфесійність, приналежність до конфесії отій бажаній і гаряче рекомендованій всебічності видань «На горі»? Чи не залишають видавці за собою право на пріоритет творів певного напрямку?

Відповідь (Костецький): Конфесійно я католик, і я щиро бажаю, щоб усі християни об'єдналися під канонічним проводом римського первосвященника. Моя дружина протестантка лютеранського віровизнання, але й вона стоїть за єдність християн, тож до католи-

цизму ідіосинкразії не має. Самозрозуміло, що до творів католицьких авторів я маю окрему симпатію. І все ж... З усього нами досі опублікованого тільки творчість Т. С. Еліота свідомо католицького спрямування. Ну, й ще трактат Річарда Сент Віктора, коли говорити про іншомовні видання. Здається, тут і відповідь на Ваше запитання. Католицька половина «На горі» з приємністю даватиме місце розумним католицьким авторам (бо є й дурні, і то казково дурні), даватиме в повному погодженні з протестантською половиною, — але вона свідомо стримує себе від будь-якої конфесійної влізливості.

З а п и т а н н я: Відповіддю задоволений. Дальші пляни?

В і д п о в і д ь: Пойменно можемо назвати Вам лише ті видання, які під сучасну мить або вже перебувають у друкарні, або ж повнотою готові туди перекочувати. Що ж до дальшого, то відзначимо радше таке: реальність плянів щоразу, справді, модифікує незаплянована ініціатива, так з боку самих видавців, як і з боку інших осіб, тим або тим робом зацікавлених у співпраці «На горі».

Під цей час (січень 1962) відбувається читання останніх корект, перепроводжується ревізія зверстаних сторінок згаданого видання Шекспіра в перекладах Осьмачки. Перші аркуші вже на друкарській машині. Видання — з тих, що ними «На горі» особливо пишеться. У найближчих взаєминах з друкарнею і переклад «Антигони» Ануя, що його на наше прохання доброякісно виконала Женья Васильківська. Зрештою, Ви, маестро, маєте стосунок до видання як компонував обкладинки. Одночасно закінчується вигладжувальна праця над перекладом «Благовісти Марії» Кльоделя (матимемо ще одного католицького автора!). Його ми сподіваємось випустити у світ десь так під липень або серпень. Майже готовий до друку вибір з Новаліса, над яким активно співпрацював о. д-р Богдан Курилас ЧНІ, — бракує ще остаточного опрацювання однієї із статей і перекладу кількох Новалісових славетних фрагментів. Дуже раді були б ми, якби пощастило видати його під кінець року. У березні почнеться складом також і іншомовне видання: «De Moribus Brachmanorum», видатний трактат про зустріч Олександра Великого з індійською світоглядністю, в єдиній засвідченій автентичній версії Амвросія Мілянського (яка перебуває у Ватиканській книгозбірні; бо є й інші версії). Книга буде того ж типу, що й видання твору Річарда Сент Віктора, і англійський переклад виготовував той самий автор. Латинський текст вміститься паралельно. Як і твір Річарда, «Брагмани» вийдуть у нашому видавництві в перекладі на новочасну європейську мову вперше. Оце й було б тим часом наше першочергове.

А надалі? Первісно в нас було заплановано 60 назв. Воно мало бути мінімумом того, що, на нашу думку, конче повинно з'явитись українською мовою. (Щоправда, деякі назви, хоч відсотково й незначно, стосуються українських, а не перекладних авторів). З появою «Антигони» початковий плян був би виконаний рівно на одну трети-

ну. Але у ході часу кількість задумів збільшилась. Бойчук запропонував свій великий вибір із Каммінгса, і тим робом плян загальної антології модерної поезії, де Каммінгс був би появлений лише кількома віршами поруч з іншими поетами, — так би мовити, розмножився поділом. Зовсім недавнім часом «На горі» дістало несподівану спонку від Зенона Тарнавського, старого журналістичного колеги Костецького ще з мюнхенських часів. Тарнавський клопочеться благословенною річчю: українським театром. Він заснував його у Дітройті...*) Як, до речі, ви, американці, вимовляєте: Дітройт чи Детройт?

Соловій: Усяково.

«На горі» (відповідь, далі): Нехай буде Дітройт. Так от, Зенон Тарнавський, театрал з Божої ласки, готує для своєї сцени ряд перекладів. Вони йтимуть як вистави, а потім (або й одночасно), за нашою з ним домовою, з'являтимуться «На горі», в серії «Світовий театр». Він переклав уже такі розкішні речі, як «Дійство про Людину» (не Гофмансталева модернізація, а таки первісне англійське пізносередньовічне мораліте «Everyman») і «Вбивство у соборі» Т. С. Еліота. Якщо пощастить із фінансами, то перше вийде друком ще поточного року, отже «позапляново». Друге ж ми хочемо принагодити до 75-річчя з дня народження автора, яке матиме місце року наступного, 1963. У дальшому пляні Тарнавського «Діялоги кармеліток» Бернаноса, — ото ж був би нам ще один католицький автор.

З ініціативи самих видавців вирішено сильно поширити «Світоглядову серію». У ній досі вийшов тільки твір Річарда. Тепер задумано випустити низку речей, що, поруч з неомістом Марієном, утворювали б цілий спектр кутів зору, поглядів на основі питання людської мислі. Сюди ввійшли б Ібн-Сіна (т. зв. Авіценна), Мойсей Маймонід, Ніцше, Бергсон з його «Вступом до метафізики», надзвичайно оригінальна праця Тадеуша Зелінського про взаємини раннього християнства з гелленістичним релігійно-культурним життям (і, оскільки тут ідеться про малознані аспекти Нового Завіту, додатком був би вміщений український переклад Іларіонового «Слова о законі і благодаті», в якому, як відомо, міститься чинна у своїй революційності й посьогодні концепція християнства), трактат Романо Гвардіні про дух літургії (також з додатком — відповідного розгляду, що належить нашому Гоголеві). Спеціальних серій з історіософічних і соціальних питань «На горі» відкривати не має наміру, та, тим не менш, цим питанням ми хочемо присвятити літературні монтажі про Олександра й Цезаря, а також, можливо, про державу Каролінгів та Оттонів і Гогенштауфенів, монтажі з творів Августина, Томаса Мора та Кампанеллі про ідеальну Божу й людську державну спільноту.

*) Дальшу діяльність Зенона Тарнавського перекреслила його раптова смерть. Оригінальний літератор і органічна людина театру, він помер 8 серпня 1962 у Дітройті від удару серця.

На щастя, ми маємо на еміграції і арабістів, і гебреїстів, і, samozрозуміло, латиністів, не кажучи про знавців новоевропейських мов (бож, ясна річ, усе мало б бути перекладене з оригіналів). З можливими перекладачами вже провадяться переговори.

За питання: Високий відсоток перекладної літератури зумовлюється, видно, не принагідністю, тобто не випадковою кількістю наявного у Вашому портфелі, а певним принципом. Чи можна довідатися точніше про принцип?

Відповідь (Костецький): Свого часу кївська «Літературна газета» назвала видавництво «На горі» націоналістичним. Назва тим смішніша, що прикладено її до нас у зв'язку з виданням... вибраного Еліота. Ми чули вже густо про український «буржуазний націоналізм» просто, чули навіть про націоналізм «українсько-німецький». Можливість націоналізму українсько-англійського — абсолютне новаторство. Та, пробі, — залишавшись й у межах радянської термінології, можна б вибрати для «На горі» влучніше визначення, саме: видавництво «безрідно-космополітичне». Бо для обох нас нема нічого огиднішого, національний нарцисизм. У тому числі — тенденція подавати все, що є найкращого у світі, як витвори чистого, без домішок, національно-російського комплексу. Ми якраз переконані до найглибшого, що багатство української культури прямо пропорційне до участі в її творенні різних інших. Те, що в ній справді багате, багате саме тому, що вона спромагалася сприймати чужинецьку спадщину. А й міцність і тривання її в майбутньому тією ж мірою залежатиме від контактів з многотою позаукраїнського.

Нашою історично-культурною бідною (хоч я думаю, що не меншою мірою тут слід говорити й про вину!) була стрибкова істота контактів, особливо у XIX сторіччі. Наслідком того ми втратили почуття масштабів, відзвичаїлися шанувати дистанцію. Панас Мирний, Франко, Леся Українка — видатні письменники. Роля їхня у становленні української культури незаперечна, ба почесна. Але коли їх без жадних вагань ставлять в одну лаву з Данте й Шекспіром, то... то воно просто свідчить, що ми не зовсім точно уявляємо собі, що таке світова література. Тут не тільки просвітянська тупість. Тут і гірше: вивершений («есхатологічний») комплекс неповноцінності, який — логічно — намагається компенсувати себе у мегаломанії. Тим часом, факт, що ми не маємо прозаїка, рівного Достоевському, для нас такий самий не ганебний, як і факт, що на російській території XII сторіччя не виник твір, рівний нашому «Слову о полку». Коли чогось немає, то його треба не вдавати, а дійсно досягти. А досягти можна тільки тоді, коли амбітник (крім, samozрозуміло, хисту) має абсолютно реальне уявлення про виміри того, чого він бажає досягти. От якраз щоб допомогти таким можливим амбітникам, «На горі» й ставить собі за завдання вирівняти досьогочасну стрибковість, поя-

вити в українських перекладах «на горі» світової літератури — від «Іліади» до Пастернака.

Запитання: У порядку. Коли мова, однак, спеціально про світоглядову ділянку, то думається, що Скворода...

Відповідь (Костецький): Вибачте, я просто забув сказати. У «Світоглядовій серії» заплановано монографію про Сквороду. (Самі його твори виходять під теперішній час на Україні, тож від дублювання ми покищо утримаємось). Маємо у плані й вибори з мислителів дійсно вселюдського виміру: Памфила Юркевича та Олександра Потебні. Перекладені по-українському, писання повернуться нарешті до народу, з духовости якого вийшли обидва автори.

Запитання: Про націоналізм «На горі» можна, отже, говорити хібащо парадоксально?

Відповідь (Костецький): Атож, саме парадоксально. А як же, ми не тільки націоналісти, а й імперіялісти, ми прагнемо присвоїти чужі скарби. Ось так, наприклад, ігноруючи відому тезу про «благодатний вплив», ігноруючи будь-яку белінщину, чернишевщину, горьковщину, я, тим не менш, рішуче наважений українізувати, зберегти в нашому мовомисленні цілий ряд щирозлотних осягів російської культури. У «Літературо-мистецтвознавчій серії» конче вийдуть у перекладах геніяльні аналізи Ейхенбаума (гоголівської «Шинелі») та Шкловського (Сервантесового «Дон Кіхота»). Якщо пощастить розшукати, то новим виданням «Пісні Ролянда» та Софоклового «Едіпа володаря» передуватимуть славетні розгляди цих творів пера Ярхо та Зелінського. При тому факти культури будуть узяті як мовна даність, узяті для безпосереднього взаємнення, без будь-яких спроб виправдати себе в очах «патріотичного суспільства», мовляв, названі автори національністю не росіяни: перші три євреї, а четвертий поляк. Будьмо справжніми володарями свого й надбаного майна! Не питаймося «власителів авт», як нам господарювати!

Уся моя пошана Ігореві Качуровському за те, що не побоявся виступити в російському журналі з власним перекладами модерної української лірики як рівний серед рівних, а у газеті «Głos Polski», що виходить в Аргентині, опублікував статтю про Шевченка з настільки оригінальною концепцією, що вона в одну мить зробила зайвими томи й томи писанини, званої в нас шевченкознавством. Навколо Качуровського загомоніли про «осляче копито», але тривоги русина й хохла нехай найменше нас обходять. Дбаймо не про нього. Дбаймо, щоб скрізь, у всьому світі якнайбільше квітло, щоб українська мова існувала не самотньо, а для всіх, за тим самим божественним законом, за яким мова найменшої групи, мова ладинська, наприклад, існує як імператив, бо за імператив править кожен вияв особистости, коли маємо справу дійсно з особистістю. Слово чести, яке щастя — працю-

вати для української мови саме з таких ось спонук, а не механікою «голосу крові». Хто собі як там хоче, але щодо мене, то от Вам моя рука на серці: мене куди більш хвилює факт, що досі не опубліковано знаменитий польський переклад Евріпідової «Медеї» С. В. Янковського і що досі кілька десятків норвезьких перекладів з Езри Павнда, зроблених двома авторами, не знайшли собі видавця на їхній батьківщині, аніж доля невиданих творів таких українських письменників, як... Гаразд, не називаймо покищо ймень.

Запитання: Авжеж, покищо не називаймо. На те буде час. Що скаже до пляну жіноча половина... Властиво, від пляну ми перейшли до фактів, а тоді до обґрунтування їх — як саме українських фактів. Яка Ваша тут думка?

Відповідь (Котмаер): Що ж... Я смію надіятися, що мої спонуки працювати для української культури ще чистішої (в хемічному розумінні чистішої) натури, ніж у мого чоловіка. З тієї причини, що я й взагалі не маю в собі української крові.

Запитання: Знаменито. Та коли ми при взаємообміні культур, тобто, практично кажучи, при справі мистецького перекладу, то прошу Вашої думки ще й спеціально про неї. Відомо, що у творчості чи не кожного великого поета й прозаїка праця над перекладами посідала значуще місце. Якою, на Ваш погляд, мірою може перекладницька діяльність принести користь самому перекладачеві, — скажімо, поетові такого формату, як Барка?

Відповідь: Ви влучили — без сумніву, мимохіть, — в одне з наших болючих місць. Власне, з Баркою триває в нас багаторічна боротьба, саме на цьому ґрунті. Справа в тому, що він, на наше прохання, розпочав був працю над перекладом «Короля Ліра», але переклав тільки першу сцену (надруковано в журналі «Україна і Світ»), а тоді покинув. З ним уже кілька таких випадків. Почав українізувати «Несвітську помсту» Гоголя — покинув. Почав перекладати один вірш Пастернака — покинув. Єдине, що почастило в нього вирвати, — фрагмент із поеми Нізамі «Хусров та Шірін» (опубліковано теж в «Україна і Світ»). Ані-ні не страхавшися перебільшення, твердимо, що перекладач із Барки геніяльний. А що завданням кожної геніяльно обдарованої особистості є виявляти себе якомога повніше й всебічніше, то занедбання такої важливої здібності не можна назвати ніяк інакше, як тільки переступством супроти самого себе.

Відповідь (додаток Костецького): Переклад Рильського, в якому «Ліра» виставлено тепер на Україні, не йде ні в яке порівняння з Барчиним...

Запитання: Ви читали переклад Рильського?

Відповідь (Костецький): Ні, але я ручуся за свої слова. Навіть за найкращих часів Рильський ніколи не підіймався над до-

слівністю виразу й ніколи не заглиблювався під неї. Його поезія — мовний шар першого ступеня. Він не здатний ні на ступенування, ні на корінунання слова. Де в Шекспіра несподіване слововилиття, там Рильському бракує сміливости обіграти ці дзвінки, напомповані, атектонічні утворення. Де в Шекспіра несподіваний лаконізм, там Рильському, знову ж таки, бракує відваги видобути з себе невідкличну чіткість виразу. На таке здатен лише поет з футуристичним, а не неоклясичним минулим, здатен Бажан, а не Рильський. Найвище, на що спромагається колишній український неоклясик, це стилізація (переклад трістанівського роману Бедье), але ніколи — котурн, ніколи — гра словесними дистанціями. Як же можна з таким арсеналом братися до Шекспіра — до Шекспіра, стосовно семантики якого існують перевантажені матеріалом тлумачні словники? До Шекспіра, перекладавши якого, треба насамперед уміти ламати, деформувати слово, бавитися ним, утворювати не тільки глуздові (багатошарові!), а й звукові еквіваленти? А Барка всього того вміє досконало. Ну й от, бачите, як з ним. Взагалі треба сказати, що саме тут і лежать труднощі «На горі»...

Запитання: Власне, Ви почали були раніше про труднощі, але я Вам урвав. Тож прошу.

Відповідь (Костецький): Труднощі в тому, що (тут, здається, генеральний закон) чим обдарованіший перекладач, тим він лінивіший. Скільки треба було витратити красномовства й поштових марок, поки пощастило таки умовити Женю Васильківську перекласти оту «Антигону». Скільки років тягнеться вже листування з Рубчаком на тему, мовляв, питання про переклад драми Льорки «Хата Бернарди Альби» найпростіше можна розв'язати так: здійснити його, Рубчакове, власне бажання, засвідчене в його листах, саме — просто взяти та й перекласти.

Запитання: Відомо, що лінощі річ уперта. Та, наскільки можу судити, відсутністю впертости не грішать і видавці «На горі». Справа, видно, тільки в тому, хто кого переупертить. Маю, однак, ще таке важливе запитання: якщо, згідно з словами видавців, книжки їхні майже не продаються, то для кого ж вони взагалі призначені?

Відповідь (Костецький): Відповім насамперед негативно: не для еміграційного читацтва.

Запитання: Чи воно й справді аж таке погане, оте читацтво?

Відповідь (Костецький): Я не знаю, чи «погане» — властиве слово. Дозвольте мені процитувати з одного листа, якого я нещодавно (у січні) одержав і в якому, хоч і писала його одна певна особа з ім'ям, прізвищем і титулом, я вбачаю ментальність колективну, щось наче архитип читаючого емігранта. Автор і сам, до речі, по-

писує, написане видає і розповсюджує. Статтю мою про Ореста в «Сучасності» і український академічний правопис бере автор листа за предмет роздумів, — і ось цитата:

«Я вислав Вам книжку свою не для рецензії, а для прочитання, щоб Ви релігійними темами цікавились — а не (тут не можу розібрати одного слова, навіть за допомогою побільшувального скла) Орестом. Сміятись можна до загину, як Ви себе оба хвалите! Але Орест в укр. літературі це велике ніщо — ним може восхищатись Пікассо, або якийсь футурист!! Щоб він міг добре написати, мусить знати добре: „Катехизм” християнський. Нема більш нудного, як читати Ореста і його дурні поезії. Про правопись не говорю, бо це „російське наслідуваня”. Наші галицькі вчені мусіли пристати на ту правопись, що б була єдність. Але зла єдність, то ліпше жодної! Я видав „Християнськ. календарик” на рік 1962, але Вам не висилаю, бо Ви не шукаєте змісту, а правопису, яким Вам совіти накинули».

Цитаті край. Цитувавши, дотримав усе точно, аж до пунктуації. Судить самі: якщо така думка читача про Ореста — про майстра кришталевого поетичного виразу, що далекий газардової гри, далекий самої думки про «ва банк» супроти слова, — то на що ж можуть розраховувати наші видання, які й справді не полохаються ні Пікассо, ані футуристів! Погодьтеся, що пропонувати їх такому ось...

Соловій: Стоп! Термін ясний, отож не до прилюдного вживання. Утримаймось, будьмо великодушні.

Костецький: Про мене, будьмо. Звертаю тільки Вашу увагу на те, що в цитаті також ідеться про взаємозв'язок літератури з релігією.

Запитання: Добре, але судивши з мови Вашого прикладу, ідеться покищо тільки про одну, льокальну частину нашої нації, про моїх ближчих краян. Є ж бо ще й друга. Як стоїть справа з другою?

Відповідь (Костецький): А та друга читає журнал «Наші дні».

Запитання: «Нові дні»?

Відповідь (Костецький): Слушно, «Нові дні».

Запитання: Ну — і?

Відповідь (Костецький) Нічого. Читає. Сказав.

Запитання: Чи можна при цій нагоді спитати Вас про думку з приводу того, що діється нині вдома в нас на культурному полі взагалі? Чи є щось вартє уваги, крім отого пожвавлення в ділянці перекладної літератури?

Відповідь (Костецький): Щоб тільки бодай спробувати

відповісти, потрібна страшенна обережність. Саме з огляду на те, що несподіванки можуть відбуватись не тільки на користь українській культурі, а й, без усякого видимого переходу, їй на некористь. Тим то коли я скажу про щось, від чого не можна не радіти, то разом з тим я повнотою свідомий, що радість може бути зовсім короткотривала. Радісно, отже, насамперед ось що: на Україні несподівано з'явилися і заявили про себе «сердиті молоді люди».

Запитання: Справді? А в якій ділянці?

Відповідь (Костецький): Судивши з того, що останнім роком гострі голоси залунали в літературній критиці, тобто там, звідки вони не можуть не бути почуті в найширших читацьких колах, включно з нами тут, закордоном, — оті «angry young men» існують сьогодні повсюдно в Україні, в усіх достотно ділянках. Критики вимагають правди в літературі. При тому вимагають правди далеко не тільки в розумінні т. зв. «наближення до життя», не тільки в утилітарному розумінні казенного реалізму, а й правди про саме життя, про те, що в ньому відбувається дійсно, а не за газетними гаслами. Крім того, вони вимагають культури мистецького виразу. Вогнемети полеміки спрямовано проти тієї середньої віком генерації письменників, яка висунулась на поверхню за часів так званого «культу особи» і яка й досі збувається дешевиною штампу в сюжеті та нулевою якістю загальної форми. Молоді критики протестують. Вони не щадять відомих імен. Навіть найвідоміших.

Запитання: Чи можна б хоч зо два приклади?

Відповідь (Костецький): А певно. Ось Вам саме два. Критик Іван Дзюба, відзначивши у збірці Малишка «Віщий голос», присвяченій ремінісценціям з Шевченка й витлумаченням моментів з його життя та творчості, позитивні сторони, появив у цілому до славнозвісного одописця таку недвозначну претенсію (цитую за «Літературною газетою», Київ, 23 травня 1961):

«Чималенько в книжці велемовности й суеслів'я. Надміру в ній вишневих садків, дніпрових хвиль, світанків і зор, рушників, калінових грон, чебрику — і зовсім немає багатьох куди важливіших складників Шевченкової поезії... По мірі читання книжки все чіпкіше нав'язується думка: але ж після Катерини була Відьма, Сова, Мати Неофіта, Марія; крім Івася та Перебенді, були Варнак, Прометей (хто, як не Малишко, це знає!), Юродивий, 'апостол правди' — і хіба не в них найбільше виявився Шевченків геній?.. Добре, що в книжці А. Малишка багато солов'їв, що вони співають, свистять, щебечуть, витьохкують, сідають на плечі. Але дець після десятого чи сотого соловейка насмілюєшся поремствувати: все ж 'віщий голос' Шевченка не так соловейком заливався, як 'вив совою'. Чути в збірці і такі ноти, є в ній сильні слова туті і журби (хоч і це ще не весь

Шевченко), але їх часто забуває солов'їне ляцання. За ним не вчуємо так, як хотілося б, і оцього сокровенно Шевченкового — ,апостол правди і науки', ,притча', ,неофіти', ,цар волі', ,мученики', ,кадило істини', ,думи мої, думи — доглядані, смілі, викохані діти...', ,Землячок', ,Братія', ,отечество' і т. д., і т. п.»

Другий приклад пов'язаний не з фаховими літературознавчими колами, а з «профанами». Але він сягає по ще вищий авторитет. У «Советской культуре» в Москві (бо в київській «Радянській культурі», либонь таки, не наважились надрукувати) виступили заступниця голови київської міськради Тамара Скирда і інший член міськради В. Денисенко з статтю під заголовком «Вторгнення в життя і художня правда». У статті вони висловили протест проти цілого ряду «святая святых» малоросійського благополучизму. У розхваленому фільмі «Киянка» вони відзначили «натуралістичну безкрилість». Про один з протегованих варіантів новітньої ковбаси та чарки вони висловились так: «Зараз світло рампи побачила досить таки примітивна комедія „Фараони” молодого драматурга О. Коломійця, яка, до речі, вже пройшла у багатьох театрах республіки». Та найвразливіший зразок «чинонепочитання» знаходимо у такому — в Україні як же довожданому — зверненні:

«Насмілимось шановному Олександрові Євдокимовичу Корнійчуку сказати від імени тисяч глядачів правду-магінку в очі (театральні критики бояться це зробити): пишть краще, правдивіше! Скільки можна водити своїх закоханих героїв парами довкола стогу сіна?»

Інвектива стосується найновішої, найбезпораднішої з мистецького (та й з усякого іншого) погляду ніби-комедії «Над Дніпром».

З а п и т а н н я: Ну, і що ж було ребеліянтам за їхню сміливість?

В і д п о в і д ь (К о с т е ц ь к и й): Оце й найцікавіше. Спершу Дзюбу намагалися залакати. Вжито провокації й наклепу з боку тих, чия забезпечена екзистенція стряслася від раптових ударів (стаття денеякого Чабанівського у наступному ж числі «Літературної газети», отже, статтю Дзюби читав, прохвост, уже у шпальтах!). Але з того покищо нічого не вийшло. За молодого критика заступилися не тільки колеги, але й звичайні читачі, і то з усіх кінців республіки. А що Дзюбу, з іншими двома свіжими критиками, ще перед тим високо оцінували й солідарні товариші пера у Москві, в «Літературной газете», то наша «Літературна газета», хотіла того чи ні, мусіла друкувати й апологію сміливця. Тож тим часом Дзюба ходить у переможцях. Нові статті його реклямуються на першій сторінці газети. До однієї з статей нещодавно додано навіть портрет автора — щось небувале в історії української радянської критики!

Історія з членами міськради, яка мала місце у грудні-січні, на порозі двох років, ще не закінчена. Колективною відповіддю на сто-

рінках «Радянської культури» (з 4. січня ц. р.) спробовано виступ товаришки Скирди й товариша Денисенка по змозі дискредитувати, паралізувати вплив. Засоби такої спроби, звичайно, негодящі апріорно, бо можна ні на секунду не сумніватися, що за нашими муніципалами стоять таки справді тисячі й тисячі спраглих правди.

Приклади можна продовжити. Люди пишаються на істотні досягнення своєї Батьківщини, вони горді за український винахід досконалого магнетофонного запису і за українську національну футбольну команду, яка повсюдно останнім часом здобуває перемоги. Люди дедалі голосніше нещадні до всілякого паскудства. Вони вимагають не тільки української мови у фільмах київського виробу, але вимагають взагалі якості, духовости, повстають проти дешевини, лакування, халтури, брежні у мистецтві. Що нам, однак, особливо радісне: «сердиті» з'явилися й у поезії. Вони виринули достотно кілька лише місяців тому, і несподіванка полягає також і у факті, що маємо принаймні трьох поетів, з приводу яких із спокійним сумлінням можна говорити про зрілість таланту, — якщо не генія: Драч, Вінграновський, Коротич.

З а п и т а н н я: Невже справді — генія? Кілька віршів Вінграновського передрукувала минулого року «Сучасність»...

В і д п о в і д ь (Костецький): Я цілковито переконаний, що ці троє — поети великого виміру, поети надзвичайні. Вінграновський, до того ж, кінорежисер (учень Довженка), актор і сценарист. Драч — студент Київського університету. А Коротич основним своїм фахом — лікар. Двоє останніх мають усього по 25 років життя.

В і д п о в і д ь (Котмаєр): Я не менш переконана, що тут ідеться про небуденні явища поезії. З вибраними речами цих трьох, і ще Ліни Костенко, а, можливо, також Любови Забашти, — авжеж, з ними таки варт було б познайомити німецькомовного читача.

(Закінчення в наст. числі)

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: ПРОЦЕС ПРОТИ Б. СТАШИНСЬКОГО — ВБИВНИКА ПРОФ. ЛЕВА РЕБЕТА І СТЕПАНА БАНДЕРИ

Читачам нашого журналу уже відомий хід процесу проти радянського громадянина Богдана Миколайовича Сташинського. Відомий він на підставі інформацій чужомовної преси та радіомовлень у різних країнах світу, а також на підставі звітувань українських періодиків, що передруковували вищезгадані інформації, а згодом — звіти за окремим бюлетенем ЗЧ ОУН, який за редакцією д-ра Г. Васюковича появлявся в Карлсруе п. н. «Українська кореспонденція». Але не зважаючи на цей факт, кінцевим є подати українській громаді до відома дещо докладніший звіт про цей процес, бо і чужоземні кореспонденти, і згадана «УК» просто не були спроможні детально з'ясувати всі справи: перші тому, що були обмежені місцем у своїх газетах чи встановленим часом у радіомовленнях і мусили в майже телеграфному стилі підкреслювати якнайсуттєвіші справи, розглянені судом, перед яким провадився процес; а «УК», зрозуміло, звітувала про всю справу радше з перспективи політичних вимог ЗЧ ОУН. Цими двома ствердженнями ми аж ніяк не маємо на думці будь-який «суб'єктивізм» згаданих інформаторів преси, а тільки неповність цих інформацій. Навпаки, треба підкреслити об'єктивність та коректність у звітуванні чи не всіх без винятку присутніх у залі суду представників чужоземної преси без огляду на їхню національну чи навіть партійну приналежність.

У системі німецького судівництва «справа Сташинського» була передана на розгляд найвищого суду Німецької Федеративної Республіки — на розгляд Федерального трибуналу («Бундесгеріхтсгоф»). Цей трибунал проголошує остаточні вироки, від яких немає судових відкликів; можливими є тільки прохання шляхом ласки злагіднити вимір кари, що належить виключно до компетенції президента республіки. Одночасно Федеральний трибунал має право ревізувати та касувати вироки всіх нижчих судових установ або ставити дану судову справу на поновне розглянення. Також справи, вже розглянені цим трибуналом у ході якогось процесу, можуть бути передані до поновного розглянення їх тим же трибуналом, оскільки виникли б правові суперечності між одним із сенатів трибуналу і федеральною прокуратурою.

Розгляненням «справи Сташинського» був зайнятий 3-ій сенат для кримінальних справ, до компетенції якого належать справи державної та національної зради, шпигунської та протидержавної підривної діяльності і протиконституційні проступки, спрямовані на повалення демократичного ладу в Німецькій Федеративній Республіці (НФР). Цей сенат у поточній мові називають «червоним сенатом» з огляду на темночервоні тоги членів сенату та прокуратури. Вдомашнилася також публіцистична назва «політичного сенату».

В Карлсруе працює не тільки Федеральний трибунал, а також як цілком окрема інституція Федеральний конституційний суд, до завдань якого належить давати зобов'язуючі рішення, чи дані державні закони не йдуть у розріз з конституцією НФР.

Акт оскарження проти Б. М. Сташинського за вбивство проф. д-ра Лева Ребета та Степана Бандери і за зрадницьку (розвідувальну — прим. ред.) діяльність на терені НФР був уже виготовлений у середині квітня цього року і тоді ж переданий 3-му сенатові на судове розглянення. В середині травня цей акт з слідчими документами був повернений сенатом федеральній прокуратурі для проведення доповнювального слідства. При кінці вересня Федеральний суд повідомив, що публічний процес проти Сташинського матиме місце від 8 і до 13 жовтня 1962 року.

ПЕРШИЙ ДЕНЬ ПРОЦЕСУ — СТАШИНЬСЬКИЙ ЗІЗНАЄ ПРО СЕБЕ

До судової залі в новозбудованому приміщенні біля палацу Федерального трибуналу не можливо дістатися звичайній людині. Весь терен суду поставлений під гостру контроль мундирової і таємної поліції. Хто хоче ввійти до залі, є двічі контрольований: кожний мусить предявити свої особисті документи та окремий пропуск, виданий секретаріатом трибуналу. А пропуски не так легко дістати, бо заля має тільки 96 сидячих місць, з того велика кількість призначена для пресових кореспондентів і для близьких осіб обох жертв скритовбивства КГБ, виконаного його агентом, Сташинським. Можна мати навіть деяке застереження щодо перебільшеного використання прихильниками С. Бандери нумерованих місць на залі, що було підкреслено в деякій частині німецької преси і критично прийняте німецькою правничою громадськістю, представники якої з фахових мотивів бажали бути спостерігачами цього справді небувалого процесу — небувалого з юридичного та політичного аспектів. Німецькі студентки та студенти правових наук просто боролися за утримання пропусків на залю принаймні на півдня.

Тільки половина залі призначена для глядачів, друга — для судових органів та безпосередніх учасників процесу. Під чоловою сті-

ною, на підвищенні засіли члени сенату під головуванням президента цього сенату д-ра Гайнріха Ягуша; праворуч і ліворуч від нього сидять федеральні судді Курт Вебер, д-р Віфелєс, д-р Генгсбергер та д-р Шумахер, а поруч них, у кутах залі — два резервові судді. Під лівою стіною від президіяльного стола сидять на підвищенні федеральний прокурор д-р Альбін Кун та його помічник, радник обласного суду д-р Оберле. Нижче від них місця призначені для судових експертів; з-поміж них професор психіатрії Гайдельберзького університету д-р Равх і представник Федеральної розвідувальної служби, радник фон Бутляр, постійно та безперервно стежать за ходом судової розправи і обсервують оскарженого; інші судові експерти, як от професор судової медицини Гайдельберзького університету д-р Мюллер та доцент мюнхенського Інституту судової медицини д-р Шпанн присутні тільки в час їхніх переслухань. Під правою стіною сидять за окремою огорожею підсудний Сташинський і озброєний мундировий поліцай, а перед ними — оборонець підсудного д-р Гельмут Зайдель з Карлсруе. Напроти президіяльного стола засіли співобвинувачі з своїми правними дорадниками: пані мгр Дарія Ребет та її син Андрій з мюнхенським адвокатом Адольфом Міером і д-ром Богданом Кордюком і, з уповноваження своєї матери, пані Ярослави Бандери, її донька Наталія з мюнхенським адвокатом д-ром Гансом Нойвіртом та його помічниками — колишнім американським конгресменом, адвокатом Чарлзом Керстеном з Мілвоки, та проф. д-ром Ярославом Падохом з Нью-Йорку і дві секретарки-стенографки д-ра Нойвірта. В цьому ряді постійно стежив за ходом процесу виконуючий обов'язки генерального прокурора НФР д-р Фішер; також інші видатні особи Федерального трибуналу присвячували досить багато часу процесові. Представники преси, радіо та інформаційних агентств сиділи в першому та другому рядах тієї частини залі, що була призначена для глядачів.

Понеділок, 8 жовтня 1962, год. 9,15 ранку

В своєму відкривальному слові президент сенату д-р Г. Ягуш дуже підкреслено застерігся проти того, щоб громадськість та преса пересуджували сам предмет процесу та судовий вирок, назвавши оскарженого вбивником чи скритовбивником; лише судова розправа визначає провину та кару підсудного. До того часу на підставі § 1 Європейської конвенції про права людини і на підставі § 6 закону про судову процедуру НФР підсудний вважається тільки підозрілим щодо виконання проступків. Не назвавши газети з імени, д-р Ягуш офіційно ствердив, що широкі інформації одного визначного німецького тижневика, опубліковані при кінці квітня ц. р., не вийшли ні з кіл Федерального трибуналу, ні з кіл Федеральної прокуратури, а з ходу несудового слідства. Трибунал не допустить до того, — ска-

зав Ягуш, — щоб справа підсудного стала мячем у розгрі будь-яких федеральних установ.

Цю офіційну заяву ми відготовуємо з почуттям окремої сатисфакції, бо саме наш журнал став предметом несумлінних нападів одного українського тижневика в Мюнхені тільки тому, що ми не хотіли передсуджувати справи, з'ясування та вирішення якої виключно належить до компетенції судових органів даної правової держави. Здається, що наш журнал був єдиним періодиком у світі, який з цього погляду повівся якнайкоректніше, бо ж не вистачало, щоб у журналі такого характеру, як наш, обмежуватися тільки інформуванням без того, щоб такі інформації не аналізувати, коментувати чи інтерпретувати. До речі, ці інформації не походили ні від суду, ні від прокуратури, як це було найофіційніше стверджено. До того, ми аж ніяк не бажали, щоб сама справа стала мячем у розгрі між емігрантськими політичними середовищами. Одночасно з глибоким здивуванням стверджуємо тепер, що організована громадськість допустила до безпардонної, дуже однобічної т. зв. капіталізації «справи Сташинського» одним середовищем. Якщо підкреслюємо, що ми всі боремося за відновлення самостійної української держави, то ми зобов'язані уточнити, що ця держава мусить бути правовою державою, яку вже сьогодні морально зобов'язують окремі параграфи Європейської конвенції про права людини, відповідні розділи хартії Об'єднаних Націй та за аналогією відповідні параграфи в законах про судову процедуру цивілізованих держав.

Після виступу д-ра Ягуша федеральний суддя-протоколянт д-р Шумахер прочитав короткий акт оскарження, де були стверджені особові дані про підсудного, який з 1 вересня 1961 знаходиться в слідчому ув'язненні і який з початку 1956 року проводив розвідувальну діяльність на терені НФР, щоб 12 жовтня 1957 вбити Лева Ребета, а 15 жовтня 1959 — Степана Бандеру. За обидва кримінальні вбивства та за зрадницьку діяльність він поставлений до судової відповідальності. (Німецьке праводавство визначає два роди вбивства: кримінальне вбивство — «Морд», звичайне вбивство — «Тотшлаг». Для термінологічного упрощення треба б, здається, вживати по-українськи відповідно «замордування» і «вбивство»).

Сташинський почав розповідь про свій життєпис з того, що він народився 4 листопада 1931 в селі Борщовичі, Ново-Яричівського району, Львівської області, в сім'ї бідного, національно свідомого українського селянина, власника півтора морга землі. Щоб прогодувати свою сім'ю, (Б. Сташинський має ще дві сестри — старшу, одружену, яка живе у Львові, і молодшу, яка активно співпрацювала з українським підпіллям у 1950-их роках), його батько займався також столярством. Його рідне село має 800-1 000 жителів, у тому числі половина поляків, і цей факт постійно спричинював ворожнечу та боротьбу між обома національностями. До осені 1939, тобто до

з'єднання Західної України з Росією, поляки жили в упривілейованому становищі, при чому вони намагалися перетягти українців до польського костьола і на польський католицький обряд. Улітку 1941 з вибухом російсько-німецької війни прийшла на Україну німецька армія, а в 1943 році знову повернулися росіяни. Його батьки дали живуть у селі — принаймні до 31 грудня 1960, коли він побував востаннє в них. Останнього листа до батьків він написав 8 серпня 1961 з Москви.

Після закінчення семирічки в Борщовичах (Сташинський повіт) він перейшов у 1945 році до десятирічки у Львові, де 1948 дістав атестат зрілості. Тоді мав бажання студіювати у Львівському медичному інституті, але з огляду на брак місць записався у Львівський педагогічний інститут на факультет математики. Під час своїх студій він часто їздив «зайцем» додому по харчі, поки весною 1950 його не піймала траспортна міліція. Коротко після цього випадку його покликали до львівського бюро міліції, де капітан Ситниковський, ні словом не згадавши про його їзду «зайцем», почав розмову про діяльність українського підпілля в Борщовичах та околиці. При черговій розмові із Сташинським Ситниковський повідомив, що органам КГБ відомо, що його молодша сестра є активним співпрацівником підпілля і що його батьки виразно симпатизують підпіллям. Сташинському ставиться дилема: або піти на співпрацю з КГБ, або спричинитися до покарання сестри на 25 років ув'язнення і до заслання всієї його родини на Сибір; йому самому також загрожує покарання на 25 років ув'язнення. Тоді він обрав першу можливість: його завданням було збирати інформації на селі та околиці і перевірювати ті інформації, що їх КГБ отримало іншим шляхом.

Ягущ: Що було вам відомо про український підпільний рух?

Сташ.: Мені було відомо, що українські націоналісти вчинили спробу в 1941 або 1942 році проголосити самостійну Україну і що до 1941 року жадного підпілля не існувало.

Ягущ: Чи німецька армія сприяла українцям?

Сташ.: Так. З приходом німців усі важливіші становища зайняли українці, які наклали на поляків вищі хлібоздачі, ніж на своїх. До речі, німці трактували українців далеко краще, ніж поляків. Тоді то українські націоналісти закинувалися зокрема проти польської людности — вони організували озброєні з'єднання по лісах і нападали на польські селища. Націоналісти були поділені на дві течії — бандерівську та мельниківську.

В дальшому Сташинський розповів із сухою докладністю, як українці оточили «одне село чи польську колонію і вистріляли всю польську чоловічу людність», як у віддалі 1 чи 1 1/2 км від Борщович «українці спалили до тла польську оселю». На його думку, ні-

мецька окупаційна влада не турбувалася цими українськими злочинами. Коли повернулися росіяни, українські півлегальні з'єднання пішли в ліси на цілковите підпільне становище і продовжували криваву боротьбу з поляками та вели відкриті бої з советськими військовими з'єднаннями, при чому по обох боках оперували великі частини. В той час поляки знову пішли вгору і допомагали росіянам виловлювати всіх тих українців, які співпрацювали з німецькими окупантами. Боротьба підпілля загострилася, коли прийшло до колективізації. На питання, звідки Сташинському це все відомо, він оповів, що в той час дуже часто побував у селі і про все довідався від батьків та молодшої сестри-підпільниці. Згодом підпільний рух послаб, бо українській людині щораз важче ставало підтримувати підпілля харчами. Менші підпільні групи — краще та стрункіше зорганізовані — проіснували до 1952-1953 років. Сташинський з'ясував, які «жорстокі засоби стосували підпільники проти тих, хто добровільно зголошувався до колгоспу або агітував за нього: в Борщовичах, наприклад, одного чоловіка розстріляли, а молодшого повісили». Всі протизаходи більшовицького режиму він схвалював, як схвалювали їх також кола, серед яких він тоді жив. У школі та інституті режимові пропагандисти твердили, що «українське підпілля фінансоване американцями». Серед таких обставин — розтерзаний агітацією і під тиском заповіджених репресій проти його родини — він погодився на співпрацю з КГБ тим більше, що його власним внутрішнім бажанням було довести до спокою та миру в рідній країні.

Ягуш: І ви зробили це з легким серцем!

З літа 1950 до січня 1951 Сташинський співпрацював з КГБ під кличкою «Олег» і розвідував у селі про діяльність підпілля. В той час доручено йому більше завдання: включитися в підпільну групу в селі і довідатися про обставини атентату на письменника Ярослава Галана (у Сташинського — «Гаялана!»). При допомозі сестри, яка приятелювала з керівником місцевої підпільної групи, йому легко вдалося дістатися до «лісу», саме до того відділу, в якому перебував убивник Я. Галана Стахур — підпільне псевдо «Степан». Від нього особисто Сташинський довідався, серед яких обставин загинув «Гаялан», «відомий протинаціоналістичний і протицерковний письменник». В лісі він на власні очі бачив, як керівник підпільної групи власноручно задушив 12-річного хлопця, запідозреного в шпигуванні місця постою повстанців. Ця кошмарна картина глибоко врізалася в душу Сташинського і пізніше він кількакратно повертається до неї, щоб підкреслити, чому він погодився співпрацювати з КГБ. Однак він чомусь призабув, що цей «випадок» мав місце тоді, коли з доручення Львівського обласного управління КГБ він уже вліз у підпільну групу. В червні 1951 він викрався з лісу і у Львові подав КГБ докладні інформації. Стахура пізніше схоплено, «але не в наслідок моїх інформацій» — виправдував себе Сташинський. То-

ді він став постійним «таємним співробітником» КГБ з місячною платнею 900 крб (у слідстві він подав 800 крб). До літа 1952 він був членом «спеціальної таємної групи» («истребители»? — прим. ред.), завданням якої було ліквідувати повстанчі відділи в західних областях України. Після цього його покликали на спеціальний вишкіл до Києва, де під кличкою «Мороз» він побував у 1952-1954 рр. Тут він вчився фотографувати, шоферувати, орудувати різною ручною зброєю і вивчав німецьку мову, бо дав згоду працювати як агент КГБ на терені Німецької Федеративної Республіки. Після закінчення курсу в Києві КГБ спрепарував для нього «легенду Йозефа Леманна», з якою вислано його до Польщі.

Понеділок, 8 жовтня 1962, год. 15 пополудні

На стосовне питання свого оборонця, д-ра Зайделя, Сташинський спокійно, але підкреслено стверджує, що «українське підпілля стосувало гострі, драстичні засоби в боротьбі з колективізацією» і що «важко було передбачити кінець підпільним засобам і протизаходом режиму»; що обіцяна з боку КГБ безкарність стосувалася також його молодшої сестри-підпільниці.

Далі Сташинський оповів, як восени 1954 його перекинули без кордонного контролю «з Росії до Польщі, 80 км на захід від Львова». В Старгарді на Помор'ї під прізвисьцем Броніслава Качора він побув 3-4 тижні, щоб на місці вивчити «легенду Й. Леманна». В листопаді 1954 його перекинули біля Франкфурту над Одрою знову без кордонного контролю до Східньої Німеччини, т. зв. Німецької Демократичної Республіки. Перебрав його «Сергей» (східньоберлінський опікун з КГБ), який повіз його до «ізольованої зони» в Берліні-Карлсгорсті, де існує радянська комендантура і де Сташинському була призначена «конспіративна квартира». Після цього він побував у Штеттені, Бавцені та Дрездені, де отримав документи бездержавного чужинця на прізвисьце Йозеф Леманн; а далі — в Східньому Берліні та інших містах НДР. У квітні 1955 став на працю в одному промисловому підприємстві в Цвікаві як фрезувальник; там працював до кінця серпня 1955. Під прізвисьцем радянського громадянина «Крилов» він лікувався один місяць у військовому шпиталі: терпів на важкі завороти голови та безсоння, що, на його думку, могло бути наслідком важкого потовчнення, коли в 1944 році впав з гойдалки в Борщовичах. Далі: відпочинкова відпустка над Чорним морем, перебування в рідному селі і повернення до Берліну. Коли в той час він побував у Львові, старша сестра намовляла його поїхати в рідне село, мовляв, «родина йому все простила». До Борщович він поїхав щойно тоді, коли до Львова приїхав його батько.

Адвокат Мієр: Яка доля постигла керівника підпілля в селі?

Сташ.: Він загинув у бою; коли і де — мені не відомо. З молодшою сестрою я не розмовляв тоді про підпілля. До речі, в той час підпілля вже не ісувало.

Продовжуючи розповідь про своє життя, Сташинський зізнав, що в 1956 році отримав від «Сергея» доручення поїхати до Мюнхену, щоб зустрітися з радянським агентом «Надійчином», який працював тоді у видавництві «Український самостійник». Цьому агентові він привозив гроші, а той передавав йому інформації, які Сташинський перевозив до Берліну в валізі з подвійним дном. Із «Надійчином» він зустрічався в 1956 році 6-7 разів, а принаймні 4 рази, і кожного разу передавав йому гроші та брав інформації від нього. Також з доручення «Сергея» він викидав у поштові скриньки листи, адресовані різним українським емігрантам; ішлося звичайно про 30-50 листів, з яких по вісім кидав в окремі поштові скриньки. Він не цікавився тим, ким були висилані ці листи і на чие прізвище адресовані. (Мова йде, мабуть, про різні провокаційні більшовицькі листівки — прим. ред.). Справжнє прізвище «Надійчина» — Іван Бісага (президент сенату справив на «Бісага»); йому Сташинський привозив також листи від родини на Україні. Бісага прагнув залишити Мюнхен, мовляв, за ним стежать американці і просив Сташинського, щоб «Сергей» його відкликав до Східнього Берліну. Бісага мав доручення живим схопити Лева Ребета про допомозі насонного порошка. Свою діяльність проти української еміграції Сташинський оправдував тим, що в той час він цілковито стояв під впливом пропаганди КГБ щодо еміграції.

Ягуш: Є різні люди, які йдуть на співпрацю з КГБ, дехто з них робить це навіть радо. Ви, п. Сташинський, належите до цієї категорії. (Сташинський розгублений мовчить).

На початку грудня 1956 Сташинський передав Бісазі відповідні документи для його повернення в Берлін. Однобіжно із зустрічами з Бісагою Сташинський зустрічався ще з «однією людиною» в Мюнхені, яку мав завербувати для агентурної роботи. На прохання президента сенату, д-ра Ягуша, прізвище цієї «мюнхенської людини» не було подане до публічного відома; було тільки сказано, що підсудний зустрічався з ним тричі — в квітні та серпні 1956 і в лютому 1957, то в Мюнхені, то в Аугсбурзі, і що цей чоловік був під більшовицьким тиском, бо його дружина та дитина жили в східній зоні Німеччини. Сташинський не домовився з ним про т. зв. «мертві пункти» для розвідувальної кореспонденції.

Влітку 1957 Сташинський дістав від «Сергея» доручення вислідити помешкання видавця газети «Український самостійник» Бориса. Коли цей залишив своє місце праці на Дахауерштрассе, Сташинський поплівся його слідами і в цей спосіб ствердив місце його проживання.

У зв'язку з повищим з'ясуванням виникає виправдане питання: про що і про кого розвідував Бісага-«Надійчин», будучи працівником видавництва «Український самостійник»?

При кінці травня 1958 Сташинський поїхав з доручення «Сергея» до Роттердаму у зв'язку з відзначенням там 20-річчя смерті полк. Євгена Коновальця. Там спостерів він «чоловіка, що приїхав синьою автомашиною марки „Опель-Капітен“»; цю автомашину він «бачив уже раз під українською церквою в Мюнхені і пізніше на мюнхенській Цепелінштрассе». «Головним промовцем над могилою Коновальця був Бандера». Змісту його промови Сташинський собі не запам'ятав, бо це не належало до його завдання.

Влітку або пізньою весною 1959 він дістав доручення перевірити квартиру Данкова в Мюнхені на Ом-Штрассе; числа дому він не може собі пригадати. «Сергей» подав йому правдиве прізвище Данкова. До будинку він не міг дістатися, бо двері замикаються при допомозі електричного автомату. Сташинський зфотографував будинок та входні двері і пізнав їх на фотознімці, зробленій німецькими поліційними органами.

Від «Сергея» він дістав був також доручення «загубити» в каварні, куди звичайно на каву заходили працівники «Українського самостійника», гумові печатки цього видавництва.

Окремим важливим завданням Сташинського було, як це він сформулював, «зібрати інформації про пов'язання українських емігрантів з американськими та західнонімецькими розвідувальними органами, хто від кого бере гроші і скільки». Це завдання постійно втовкмачували йому КГБ та «Сергей» особисто.

На питання про його пригодницьку подорож на відому йому автостраду Сташинський докладно розповів, як на автостradі між Маннгаймом і Касселем, в околиці Франкфурта над Майном — при дорожньому камені 495,5 км. — він залишив з доручення «Сергея» у визначеному ним «мертвому пункті» коверту з грішми та ключами. Зате він аж ніяк не міг собі пригадати назви міста, де шпюнував американські військові з'єднання та записував номери американських військових автомашин. В його пам'яті залишилося тільки, що йшлося про мале місто «у величині Карлсруе» (до речі, Карлсруе не таке вже «мале», бо нараховує 250 тис. жителів!), віддалене на дві-три години залізничної подорожі з Мюнхену. Він також не міг пригадати собі, в якому напрямі їхав з Мюнхену і чи їхав туди поспішним або особовим поїздом; також не міг нагадати характеру «малого міста» — які будинки в ньому, чи старі, чи модерні? Побіжно згадав він місцевість Обераммергав, «де знаходиться американська школа для шпигунів».

На закінчення своєї розповіді Сташинський подав, що з своєю дружиною познайомився в одному східноберлінському танцюваль-

ному льокалі, одружився з нею в Берліні, в квітні 1960 року, взявши цивільний та церковний шлюб у католицькому обряді. Тоді він отримав також документи про громадянську приналежність НДР на прізвище Йозефа Леманна. Після цього з дружиною переїхав у Москву.

ДРУГИЙ ДЕНЬ — ПІДГОТОВА І ОПИС УБИВСТВА ЛЕВА РЕБЕТА

Вівторок, 9 жовтня 1962, год. 9,05 ранку

Судове розглянення справи почалося ідентифікацією Сташинським його рідного села Борщович на географічній карті Львівщини та його підтвердженням, що шкіц цього села, включений у судові акти, він нарисував сам.

Ягуш: Що це за містифікація з «малим містом»? Ви, п. Сташинський, посідаєте знамениту пам'ять, навіть якщо говорите тут тільки те, що вам наказали говорити. Ніяк не розумію відсутності вашої пам'яті щодо цього міста.

Сташинський повторив, що між 8 і 9 годиною виїхав з мюнхенського головного залізничного двірця, що в згадане місто приїхав «десь перед полуднем» і що не може пригадати собі, коли повернувся до Мюнхену; знає тільки, що тоді «було вже темно».

Д-р Г. Ягуш показує після цього книгу Григора Прокопчука п. н. «Українці в Мюнхені і в Німецькій Федеративній Республіці», яка вийшла німецькою мовою, і відчитує з неї короткий життєпис д-ра Л. Ребета. Сташинський підтверджує показану йому фотознятку Л. Ребета і починає свою розповідь про підготову та виконання вбивства.

На початку 1957 року він дістав від «Сергея» доручення вистежити Л. Ребета в Мюнхені, при чому отримав його адреси: приватного помешкання на Франц-Йозеф-Штрассе 45 і редакції на Карлспляц 8 та Дахауер Штрассе 9; одночасно «Сергей» по можливості докладно описав цю людину і дав її фотознятку. Від «Надійчина» були інформації, що Л. Ребет працює в «Українському самостійнику». На запитання підсудний подав, що «Сергей» схарактеризував Ребета «як людину, що була діяльна передусім на ідеологічній ділянці, і як теоретика еміграції».

Ягуш: Чи в розмові з вами «Сергей» говорив про цілі, до яких прямує українська еміграція?

Сташ.: Так, ми говорили про це загально; в кожній розмові зі мною «Сергей» повторював, що керівники еміграції обманюють простих емігрантів щодо становища в СРСР; що ці керівни-

ки є ворогами народу; що вони застосовують погрози та насилля супроти тих, хто хоче повертатися на батьківщину; що вони завербовують людей для західніх розвідок, і ці люди провадять шпигунську роботу в СРСР.

Ягуш: Чи була мова про насильницькі засоби в поборюванні емігрантів?

Сташ.: Так. Слово «ліквідувати» було часто в устах «Сергея». Він постійно говорив, що людей, які самі не хочуть порозумішати, треба фізично ліквідувати.

До Мюнхену Сташинський прибув у квітні 1957 і замешкав у готелі «Грюнвальд» — недалеко від головного залізничного двірця, на одному розі Дахауер Штрассе, звідки можна було обсервувати будинок, де приміщена редакція «Українського самостійника». Кількакратне слідження на Франц-Йозеф-Штрассе закінчилося безуспішно, бо, як згодом виявилось, Ребет там уже не мешкав. Треба було слідити на Карлспляці. Там він одного дня спостеріг Ребета і пішов за ним до трамваю; разом сіли в той самий трамвайний вагон. Ребет мав тривалу трамвайну карту і годі було знати, на якій зупинці він висяде, тому Сташинський купив пересідний квиток за 30 пфеннігів. В трамваї вони стояли «деякий час плече об плече» і Сташинському здавалося, що сліджена ним особа могла його спостерегти. Це був на його думку, тільки вияв його неспокою і тривоги, мовляв, він себе розконспірував. Тоді Сташинський, «згідно з клясичною засадою розвідувальника», наклав чорні окуляри з рефлектуючим склом, а побачивши, що ніхто з пасажирів таких окулярів не носить, нервозно зняв їх. На зупинці «Мюнхнер Фрайгайт» розвідувальник загубив сліджену ним особу. А що визначений Сташинському реченець на перебування в Мюнхені — від семи до десяти днів — проминув, він повернувся до Східнього Берліну без будь-яких успіхів. У тому ж квітні він ще раз приїхав до Мюнхену і знову замешкав у готелі «Грюнвальд», з вікна якого спостеріг одного дня, як Ребет вийшов з будинку бюро «Українського самостійника» і трамваем поїхав на Карлспляц. По деякому часі Ребет увійшов до трамваю своєї лінії; цим разом Сташинський сів до другого вагона, щоб краще стежити за ним. На зупинці «Мюнхнер Фрайгайт» він вийшов за Ребетом і послідував за ним. В одній вулиці, яка лежить праворуч згаданій зупинки (якщо брати напрям трамвайної лінії з центру Мюнхену), Ребет зупинився перед кінотеатром, щоб оглянути фільмові кадри. В Сташинського виникло підозріння, чи випадково Ребет не помітив його. Схвильований він перейшов на другий бік вулиці і спостеріг, як Ребет скрутив ліворуч — по Оккам-Штрассе. В цей спосіб він встановив квартиру Ребета.

В один з наступних днів Сташинський, не спостережений ніким, зфотографував таблиці прізвищ жителів Ребетового будинку і та-

блицю на дверях помешкання Ребета. На поставлене питання, чи він встановив також і місця скриньок для пошти, була заперечна відповідь. На це президент сенату, д-р Ягуш: «В протоколі слідства читаю інакше: „Я (тобто Сташинський — прим. ред.) добре запам'ятав собі, де були розташовані скриньки для пошти”». На таку репліку Сташинський заклопотано мовчить.

Всі мюнхенські подорожі в 1957 році Сташинський робив на зфальшовані документи одного справжнього громадянина НФР, жителя Есену. Д-р Ягуш просив присутніх у залі пресовиків, щоб вони не подавали цього прізвища у своїх повідомленнях, бо ця людина «справді не має нічого спільного з справою».

Ягуш: Чи була ще одна ваша подорож до Мюнхену?

Сташ.: Так, у липні 1957 я мав доручення вислідити приватну квартиру Бориса, видавця «Українського самостійника».

Сташинський розповів, що «Сергей» надзвичайно зрадив, коли отримав дані та фотознятки з квартири Лева Ребета.

У вересні 1957 «Сергей» повіз Сташинського в «ізольовану зону» радянської комендантури в Карлсгорсті, Східній Берлін. Там вони зустрілися з «чоловіком з Москви». «Сергей сказав тоді Сташинському: «Тепер уже надійшла пора».

Ягуш: Чи ви не можете краще пригадати собі, як тоді точно висловився «Сергей»?

Коли Сташинський знову заклопотано мовчить, президент сенату радить йому докладно пригадатися.

Сташ.: Ну, «чоловік з Москви» показав мені отруйний пістоль-шприц і дав мені зрозуміти, що нею треба зліквідувати Ребета.

Ягуш: Що фактично сказав тоді «Сергей»? Не пригадуєте?

Сташ.: М-да, «Сергей» сказав, що тих емігрантських керівників, які не хочуть порозумнішати, треба ліквідувати. Тоді справи з емігрантами підуть легше. Цей погляд він висловлював при кожній зустрічі та розмові зі мною. Слово «ліквідувати» було поточним висловом «Сергея».

Ягуш: Чи, на вашу думку, це була тільки теоретична розмова, чи уточнене доручення?

Сташ.: Всі дотогочасні наші розмови на таку тему носили радше теоретичний характер. Тепер я побачив, що справа стала серйозною. Я зрозумів, що цією отруйною зброєю я маю вбити Ребета. Таке доручення було дуже неприємне для мене, але, не зважаючи на це, я був свідомий, що дане доручення виконати мушу. Я був тоді переконаний, що «ворогів та зрадників народу» треба знищувати,

бо в цей спосіб можна допомогти іншим емігрантам перестати бути ворогами СРСР і повернутися на батьківщину. До речі, я не мав часу пригадуватися над цим усім — тоді в помешканні, в присутності «Сергея» та «Москвича»; попросту я був заскочений цим неприємним для мене дорученням. Я почав пригадуватися над цим лише тоді, коли «Сергей» відвіз мене в місто.

Сташинський розповів, як «Москвич» з'ясував йому функціонування пістоля-шприца: при допомозі сильної пружини розривається скляна ампулка з отруйною рідиною, яка перетворюється в пару: вдихнувши цю пару, людина втрачає притомність, її кровоносні судини раптово якнайцільніше звужуються, при чому паралізується серце, і жертва вмирає на серцевий інфаркт; смерть приходить не пізніше 10 хвилин. Ампулка насаджена як стрільно на горішньому кінці 20-25 сантиметрової алюмінієвої рури; після розриву ампулки дрібненькі скалки скла залишаються на лиці жертви або падають на землю. Тому найкраще стріляти в груди, бо тоді немає жодних слідів. Годину-дві перед атентатом треба зажити протиотруйну пілюлю, а після атентату роздушити іншу ампулку з протиотруйною речовиною, випари якої цілковито неутралізують отруту з пістоля-шприца. «Москвич» продемонстрував у кімнаті постріл з ампулки, наповненої водою, — на підлозі залишилися скалки скла. А «Сергей» пояснив, що зброя є якнайпевніша, бо її застосовано вже декілька разів з абсолютним успіхом.

Президент сенату показує підсудному модель алюмінієвого апарату у формі рурки і Сташинський підтверджує, що це модель, сконструйований уже тут, у Західній Німеччині, за його докладними даними та рисунками. Оскаржений якнай докладніше з'ясовує функціонування цього смертоносного «апарату».

Вівторок, 9 жовтня 1962, год. 15,02 пополудні.

Разом із «Сергеєм» та «чоловіком з Москви» — оповідає Сташинський, — він поїхав у ліс над озером Мюргельзее в східній частині Берліну. «Сергей» купив для експерименту собаку, що його застрелив Сташинський, споживши перед тим відповідну пілюлю. Він не може тепер пригадати собі, чи тоді сам роздушив ампулку з протиотруйними випарами, чи зробив це «Москвич».

Ягуш: Як на вашу думку, п. Сташинський, чи людина, призначена для стеження, призначається також до виконання атентату?

Сташинський заклопотано всміхається і мовчить.

Дальша його розповідь: 5 або 6 жовтня 1957 він отримав від «Сергея» наказ полетіти до Мюнхену, а також відповідну кількість грошей і паспорт на прізвище вищезгаданого західнонімецького громадянина з Ессену; особисті документи на ім'я «Йозеф Леманн»

він мав також забрати з собою. На випадок якоїсь аварії він повинен був пред'явити відповідно той або той документ; для цього були ним вивчені відповідні «легенди». Спочатку існував плян, що смертоносний «апарат» буде перевезений в Західню Німеччину радянським дипломатичним кур'єром, однак цей плян залишено з огляду на небезпеку, що за Сташинським могла б стежити німецька розвідувальна служба і при передачі «апарату» могла б скомпромітуватися радянська дипломатія. Вирішено, що «апарат» вмонтують у консервну банку «франкфуртських ковбасок», тоді митні службовці на берлінському аеродромі Темпельгоф не матимуть жадного підозріння. Сказано — зроблено. На аеродромі Сташинський купив квиток і в середу, 9 жовтня 1957, відлетів до Мюнхену без будь-якого митного контролю. До Мюнхену він прибув о год. 17,30, але вже не пам'ятає, якою летунською лінією. (З перевіреної судом документації виходить, що він летів тоді лінією «Ер Франс»). На питання д-ра Ягуша, чи з практики співпраці з «Сергеєм» йому відомо, що радянські дипломати перевозили того роду «пошту», Сташинський відповів рішучим «так».

Сташинський дістав виразне доручення виконати атентат на Лева Ребета в сходовій клітці будинку на Карлспляці ч. 8. Тільки в надзвичайно несприятливих умовах він міг виконати вбивство в будинках на Оккам-Штрассе або на Дахауер Штрассе. Якби хтось непередбачено став свідком смерті Ребета, він не повинен утікати, а вдавати, що «рятує» несподівано померлого на серцевий удар; тоді він повинен видокументувати себе, якщо зайшла б потреба, довідкою Й. Леманна.

Прибувши до Мюнхену, він замешкав у готелі «Штахус» — недалеко від Карлспляцу (цей готель стоїть на Баерштрассе — прим. ред.). В готелі він приготував зброю, завинувши її в газетний папір. На вимогу президента сенату Сташинський впродовж майже 30 хвилин якнай докладніше продемонструє судові, як треба завинувати «апарат», щоб у перехожого не викликати найменшого підозріння. Всі пояснення та демонстрування він проводить дуже фахово, може, аж надто фахово... Таке враження не в одного глядача в залі. До речі, так само дуже фахово пояснив він функціонування цього «апарату» цього ж дня перед полуднем. Вся його увага пильно зосереджена на смертоносній зброї — він ніби мисливий, що любить вже на сам вигляд своєї мисливської рушниці. А, може, це тільки суб'єктивне враження декого з-поміж глядачів та спостерігачів цього такого кошмарного з'ясування. Заля з затаєним віддихом слухала його спокійні, холодно-речеві пояснювальні слова.

В четвер і п'ятницю, 10 і 11 жовтня 1957, Сташинський надаремно чекав від год. 8,30 ранку на Л. Ребета на Карлспляці біля бару «Максім» та пасажу до кіна «Гільорія», проковтнувши перед

тим протиотруйну пілюю. Чекав до 11 години. Ребет не прийшов тоді на місце своєї праці.

В суботу, 12 жовтня, була прекрасна сонячна і тепла погода. (Цей факт покривається з завіреним документом Мюнхенської метеорологічної станції, що його посідає суд у своїх актах). Коло год. 10,10 Л. Ребет появився на недалекій трамвайній зупинці і спрямував хід до будинку на Карлспляці ч. 8. Тоді Сташинський піднявся на перший поверх цього будинку і коли почув, як на партері відкрилися двері і по сходах почала ступати вгору людина, в якій він пізнав Ребета, він став сходити вниз... Коли вони зрівнялися на сходах між першим поверхом і партером, Сташинський вистрелив ампулку Ребетові в лице... (Сходячи вниз, Сташинський ішов лівим боком під стіною і зустрівся з Ребетом, який піднімався сходами праворуч від нього). Не оглядаючись, він роздушив у лівій руці протиотруйну ампулку. Він тільки завважив, що Ребет спотикнувся. Вийшовши з будинку, він відчув легкий заворот голови. Тоді він скрутив ліворуч і пішов далі знову ліворуч вулицею аж до Ленбахпляцу, попри готель «Регіна» та каварню «Лютпольд» аж до мюнхенського королівського городу («Гофгартен»), де кинув зброю у перепливаючий там потік («Когльмюльбах» — прим. ред.). Після цього пішки повернувся до готелю і, переходячи через Карлспляц біля Палацу юстиції (децо напроти будинку під ч. 8 — прим. ред.), спостеріг біля будинку свого злочину поліційне авто і великий натовп людей. В готелі швидко спакував свої речі і першим-ліпшим поїздом поїхав з головного залізничного двірця до Франкфурту над Майном, звідки британською повітряною лінією полетів наступного дня до Берліну. (В перевірених судом пасажирських списках того дня задокументовано, що згаданий «ессенський житель», на чий зфальшовані КГБ документи подорожував Сташинський, летів тоді американською лінією).

В понеділок, 16 жовтня, Сташинський телефонічно повідомив «Сергея» про успішне виконання «завдання», а до Москви надіслав звіт ч. 2, в якому заковдано, що він «привітав відому йому людину і що це привітання було виконане добре».

На цьому місці д-р Ягуш прочитав ствердження поліційного лікаря, д-ра Вальдемара Фішера, що смерть Лева Ребета наступила о год. 10,15.

Ягуш: На підставі цілоти ваших дотеперішніх зізнань можна припускати, що в наслідок вашого перевиховання і тодішніх ваших поглядів та переконань ви були згідні з тим, що треба виконувати накази, які лежать в інтересах СРСР, що ви вірили в засаду «наказ є наказом», яким неприемним для вас він не був би. Чи ви

думали колинебудь про те, що невиконання наказу може вам пошкодити?

Сташ.: При своїх попередніх міркуваннях над такими справами я приходив до висновку, що у випадку відмови я мусітиму рахуватися з дисциплінарними карами. Але одночасно «Сергей» постійно вмовляв у мене, що я можу вважати себе «рятівником нації», виконавши те чи те доручення.

Далі оскаржений оповів, що він виховався в бідній, але чесній та релігійній селянській родині і що «виконання першого доручення» викликало в нього душевний конфлікт. Якщо мова про його активну участь у ліквідуванні підпілля, то він виправдує себе морально тим, що пожари та вбивства в його рідному селі, зокрема задушення 12-річного хлопчини керівником місцевого підпілля, потрясли його до глибини душі; підпілля стосувало жорстокі засоби супроти цивільного населення.

Ягуш: В мене немає враження, що ви мали якісь сумніви щодо такої своєї праці. Чи ви були переконаним комуністом?

Сташинський підтверджує це з застереженням, що членом компартії не був. Під час перебування у Львові його релігійні почуття послабли, зокрема під впливом політосвіти в інституті. На запитання федерального судді Вебера, чи він вірить у Бога, підсудний довго мовчить. З релігійного виховання залишилася в ньому життєва засада «не робити нічого злого»; його співпраця з КГБ до жовтня 1957 не була пов'язана з будь-якими вбивствами.

Ягуш: Ви вже розповіли про своє перше завдання проти підпілля. Це могло закінчитися арештами та розстрілами.

Сташинський пояснює, що тоді йшлося про дві сторони рівних партнерів — озброєних, які знаходилися в стані відкритої боротьби. Те саме стосується його участі в радянських спецвідділах для побороювання підпілля. Але вбивство Ребета створило для нього «нову ситуацію». На його думку, таке вбивство з морального боку не допущення. Але з політичного боку він уважав тоді, що все в порядку, бо ворогів народу треба нищити, що такий вчинок правильний та виправданий. До того, він не мав тоді жодного іншого виходу, для нього не було вже жадного повороту.

Ягуш: Ви ж мали можливість не виконати доручення. Ви все ж таки над цим усім тоді замислювалися.

Заскочений таким ствердженням президента сенату, Сташинський з'ясовує своє тодішнє становище та погляди дуже плутано. «Іншими словами, — перебив його д-р Ягуш, — ви заступали погляд, що «все є добре, що партія за добре вважає». «Так, правильно» — звучала відповідь.

Ягуш: Ви були перевиховані в тому напрямі, що завжди треба виконувати доручення, які йдуть на користь СРСР; що «наказ є наказом», від якого ухилитися не вільно; що шкідників народу та держави треба усувати. Чи таке моє формулювання правильне?

Сташ.: Зформульоване в цій короткій формі — так! Такою була моя тодішня настанова.

Д-р Ягуш відчитав із слідчих протоколів такі твердження Сташинського: а) під датою 1 вересня 1961, з протоколу першого переслухання — «я діяв на наказ і з переконання»; б) під датою 2 вересня 1961 — «відхилення мною виконання вчинку привело б до якнайгостріших засобів проти мене», а далі «таке відхилення було б зрадою власного народу і я став би зрадником».

Сташинський ствердив, що стилізування цих протокольних записів було зроблене ним спільно із слідчими службовцями і що їх зміст точно відповідає тому, що він тоді висловлював.

Президент суду, д-р Ягуш, прочитав з протоколу слідства ще такі місця, де говориться про зміну поглядів оскарженого:

«Я поволі переконувався в правильності радянського режиму і щораз більше присвоював собі погляд, що все роблю для добра радянського народу... Я був переконаним комуністом і чинив з політичного переконання... Неповищення на батьківщину я вважав зрадою. Це впливало з мого комуністичного виховання. З другого боку, я співчував родинам моїх жертв, алеж ішлося про ворогів російського народу. Моє комуністичне виховання диктувало твердість... Коли в Берліні я побачив фільмовий тижневик про похорон Бандери, це зашокувало мене і спричинило мою переорієнтацію» (слідчий протокол від 14 вересня 1961).

Після цього адвокат Адольф Мієр, правний заступник співобвинувача пані Дарії Ребет, поставив Сташинському ряд питань.

Мієр: Чи ви думали, що через успішне виконання першого доручення ви скваліфікували себе на виконавця дальших таких вчинків тим більше, що живуть ще інші українські екзильні політики, які могли б стати дуже бажаними жертвами подібних замахів?

Сташ.: Ні, я не мав тоді таких припущень.

Мієр: Чи ви вважали виконання таких атентатів честю для себе?

Сташ.: Вбивство честю вважати не можу.

Мієр: Чи в розмові з «Сергеем» перед дорученням вам атентатом на д-ра Ребета, було сказано, що він є пов'язаний з окресленою політичною організацією?

С т а ш . : Мені було названо тоді декілька прізвищ. Але мене не втаємничували щодо різниць між окремими політичними емігрантськими групами.

Перед закінченням судового засідання президент сенату, д-р Ягуш, звернув увагу підсудному, щоб він добре замислився над проблемою мотивів виконаних ним убивств, як також і над мотивами його моральної та політичної переоцінки своїх вчинків.

ТРЕТІЙ ДЕНЬ — ПІДГОТОВА І ОПИС УБИВСТВА СТЕПАНА БАНДЕРИ — ПЕРЕСЛУХАННЯ СВИДКА ПАНІ ГУБЕР ТА ОФІЙНОГО ПЕРЕКЛАДАЧА

Сьогоднішні німецькі газети (тобто з датою 10 вересня), які мають своїх кореспондентів у судовій залі, висловили скептицизм щодо правдомовности у зізнаннях оскарженого Богдана Сташинського. Деякі з них пишуть навіть про скептицизм федеральних суддів, аргументуючи це на підставі формулювань президента 3-го сенату для кримінальних справ, д-ра Гайнріха Ягуша, в його запитаннях Сташинському в стилі «якщо ви взагалі говорите правду» або «якщо ви фактично є виконавцем поданих вами вчинків». Так окреслили вчорашні зізнання оскарженого такі поважні щоденники, як от, наприклад, «Франкфуртер Альгемайне Цайтунг», гамбурзька «Ді Вельт», кельнська «Дойче Цайтунг» та мюнхенська «Зюддойче Цайтунг» і такі бульварні газети, як от франкфуртські «Ді Абендпост» та «Франкфуртер Нахтвасгабе».

Але в дальшому ході процесу ці газети цілковито змінили свій критицизм, зокрема в наслідок дуже докладно уточнених з'ясувань судових експертів, у тому числі передусім фахівців судової медицини.

Середа, 10 жовтня 1962, год. 9,05 ранку.

Д-р Ягуш починає судове засідання зверненням до підсудного, щоб цей розповідь про виконання чергового доручення КГБ у Мюнхені. На цьому місці адвокат Мієр просить дозволити поставити оскарженому ще декілька питань.

Мієр: Чи в колах КГБ говорено з вами про д-ра Ребета також у час, коли ви ще не дістали доручення його вбити?

С т а ш . : Так, говорено про нього, але називано також і інші українські прізвища.

Міер: Чи давано відповідну характеристику його можливому наслідникові?

Сташ.: Так. Ця характеристика не була моїм припущенням, а ствердженням «Сергея».

Міер: Чи «Сергей» вперше зустрічався у вересні 1957 з отруйною зброєю?

Сташ.: Так, «Сергей» побачив її тоді вперше.

Міер: Який одяг мав д-р Ребет на собі 12 жовтня 1957?

Сташ.: Не пригадую собі.

Далі Сташинський заперечив, що після атентату отримав будь-яку грошову винагороду, і заявив, що йому не були відомі наукові чи публіцистичні праці Л. Ребета. На питання, чи відомі йому політичні завдання, які виконував д-р Ребет, Сташинський відповів:

«В колах КГБ Ребета вважали ідеологом українського руху спротиву, теоретиком українського націоналізму і автором праць та статей з питань ідеології».

Ягуш: А тепер з'ясуйте події, з 1958 року почавши.

Сташ.: Про подорож до Роттердаму я вже розповів.

Ягуш: З'ясуйте, коли та яке доручення ви отримали в 1959 році.

(Закінчення в наступному числі)

НОВА КНИГА

У бібліотеці «Сучасности» вийшла з друку і поступила в продаж нова книга:

ПОЕТИ ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ

Нова поезія на Україні

Вибір із віршів Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Віталія Коротича, Івана Драча та Євгена Гуцала.

Вступна стаття і біографічні нотатки Богдана Кравцева.

Книжка містить вибір найкращого, що є сьогодні в поезії УРСР.

Характеризуючи молодих поетів, Б. Кравців пише у вступній статті:

«У своєму намаганні вивести українську поезію на нові шляхи і вирватися з замороженого кола колгоспно-виробничої та партійної тематики молоді поети широко використовують не тільки багаті засоби української пісенності і кращі традиції досюгочасної української поезії, але й надбання і здобутки сучасної західної поезії...»

Ціна одного примірника 4 нім. марки, 1 дол. в Америці або рівновартість в інших країнах.

Замовлення приймає видавництво «Сучасна Україна».

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Перший етимологічний словник української мови

J. B. Rudnyćkyj: An etymological dictionary of the Ukrainian language, part 1, Winnipeg 1962, UVAN, стор. 96.

Так було досі, що хто хотів довідатися про походження якогось українського виразу, то за його етимологією треба було шукати чи в відповідних загально-слов'янських словниках Фр. Міклошіча (*Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Відень, 1886) й Ер. Бернекера (*Slavisches etymologisches Wörterbuch*, А-морґ, Гайдельберг, 1908-13), чи в сусідсько-слов'янських (російських: Н. Горяєва, 1896, А. Преображенського, 1910-18 і 1949, М. Фасмера, 1953-58, Н. Шанського й ін., 1961; польських: Ал. Брюкнера, 1927, і Фр. Славського, 1952-58, по вираз *kaznodzieja*; чеських: Й. Голуба, 1937 і 1952 та Вац. Махека, 1957; болгарських: С. Младенова, 1941, та В. Георгієва й ін., 1962, по вираз *бронз*). Матеріали Ол. Потебні до слов'янського етимологічного словника й досі лежать у Харкові не друковані, а київський Інститут мовознавства щопиш на 1962 рік заповів друк першого випуску українського етимологічного словника Р. В. Кравчука; наскільки нам відомо, досі ще нічого не появилос. Тимто оцей зошит словника професора УВУ й Вінніпезького університету Яр. Рудницького — це перше наше досягнення в цій ділянці. Невтомний автор, знаний зі своїх праць із української діалектології (Бойківщини, Львова), топономастики Бойківщини й української Канади, збирач фолкльору канадських українців, автор високошкільних підручників (церковно-слов'янської мови, вступу до слов'янознавства, української мови для німців та англійців), співавтор найбільшого досі українсько-німе-

цького словника, автор розвідок про етимологію окремих виразів, — над оцим словником працював від 1941 року; тоді ж появилвся був і пробний листок його етимологічного словника. Можна тільки пожалкувати, що й оцій серії того словника якось не пощастило появлятися в німецькому славистичному видавництві у Вісбадені: його бо технічно-друкарські можливості напевно були б багатіші.

В цьому зошиті розглянено коло 500 виразів української мови (а-бедро), в тому числі з діалектів і з давніших джерел, подано їх англomовне значення, перелічено їх появу в інших слов'янських мовах, названо докладніше їх безпосереднє походження з посиланням на фахову мовознавчу літературу, та інколи ще й додано синоніми дотичного виразу.

Повнотою оцінюючи небуденне значення такої появи, ми хотіли б поділитися нашими думками і щодо авторового задуму і щодо виконання, як про все те можна судити на підставі цього зошита. Децю можна було б взяти до уваги при друкуванні дальших зошитів. Таких бо речей швидко вдроте не перевидають.

Етимологічний словник уявляємо собі як абеткову аналізу всього знаного лексичного матеріалу мови в історичному й діалектному перекрою: в ньому мають бути — за основними лексичними гніздами — всі відомі і історичних джерел, з сучасної літературної мови та з усіх діалектів вирази, з їх схематичною історичною та географічною метрикою. Для етимолога в нас однак по-

двійно утруднене завдання, бо нема ні повного історичного словника (Є. Тимченка «Історичний словник укр. язика», 1930, доходить лише до літери Ж, а до того вже й не повний), ні діалектного словника (тут доводиться вдовольнитися рідко приступними монографіями окремих говірок з тим, що досі нема таких гльосарів ні для призовісько-кубанських, ні слобожанських, ні степових, ні західно-поліських говірок). Нема й опрацьовань різних ділянок нашої фахової лексики (різних ремесел, рибальської, шахтарської, військової чи навіть — друккарської й церковно-релігійної, очевидно, з історичного погляду). За всім тим етимолог у нас мусить сам пошукувати безпосередньо, і отже нічого дивуватися, що йому випала з поля уваги ціла низка виразів, які в цей словник повинні були потрапити. Деякі обласно-діалектні словники не були йому приступні. Хочемо доповнити авторову збірку виразами з них і звернути його увагу на них на майбутнє.

Із «Словника діалектної лексики середнього і східнього Полісся» П. Лисенка (Київ, 1961) можна додати: аляляс — бузок, андія — нісенітниця, арм'як — кобеняк, баксалка — бляшанка на гас, бабіх — зліпок вовни, балалайка — огріх при оранці, балашить — лежати обломом, балуха — пустунка (до: балуватися), банить — важко працювати, бахили — гумові калоші для валянок, бацук — водяний щур, баштарка — безтарка, віз для перевозу зерна насипом, не в мішках; крім назви вигуків: на овець (агись, барбар, бац-бац), на коней (ацьос), на котів (акацу, акоту) — як називати всього основні лексичні гнізда.

Ще більше можна сюди додати із «Словника діалектизмів українських говірок Одеської області» Арт. Москаленка (Одеса, 1958): ави — сіті ловити велику рибу (каракалпакське аў — рибальська сітка), і до цього: ава — каючок, авчик — рибалка, що ловить з ави; австріяк — світлого кольору бичок, альвиці — цукерки (від турецько-араб. ха-

лва — солодке), анцерада — рибальський плащ (італій. incerato — цера-та, восківка), ахани — снасть-пастки ловити красну рибу (може з якогось тюркського, порівняй тувімське хана — стіна, решітка юрти?), бабой — дерев'яний виступ у човні прив'язувати сіті (може з якогось румун. baboi — окуль, рибка — із переоосмисленим значенням?), бага — виноградник (з осмн. bag — те саме), бадя — найстарший брат, бадіка — старший брат (з румун. bade, badica — дядечку!), байлик — безплатна примусова робота на боярів в Ізмаїльщині (з румун. beilic, з осмн. beylik — шарварок, примусова праця для пана, бея), бакрач — відро (з осман. bakrac — мідяна посудина, bakyr — мідь), балабон — земляний горіж (може, з якогось румун. balabanos — булькастий, про очі), баламут — скумбрія, Scomber scomber L. (ймовірно сплутане новогорещке palamydha — тучник, із румун. balaban, laban — кефаль), банка — дошка між бортами човна, на якій сидять гребці (з німець. чи голлянд. Bank — лавка), бандос — колун на дрота, банькрат — домкрат, лівар, вінда (з голлянд. dommekracht — корабельна вінда), барабан — запічок, барежик — шерстяна хустка (з франц. barège — вовняна матерія з Барезу у Піренеях), бармаки — дерев'яні вила на 5 ріжків (з тюркського, пор. каракалпакське barmaq — палець), басараб'ян — вітер з Басарабії (румун. basarabean — басарабський), басевня, базін — басейн з водою, басило — груба, некултурна людина (порівняй одеське басить — pedere), баска — жіноча кофта в талію, внизу широка (франц. basque — подолок, припілок), батлаук — плавневий лопух (може, з якогось тюркського слова, порівняй осман. bakla — біб?), бахили — кожани штани, бахли — глибокі саморобні калоші на валянки, бджолиця — кропива (мабуть, із: жалива адідеованого до бджоли), баштармак — дерев'яні вила на 4-5 ріжків (мабуть, із тюркського, порівн. казахське бастырма — притискава пряжка, бастырык — рубель, павузок), бебешка — жіноча кофта зі збор-

ками зверху, бевка — рідка страва з кукурудзяного борошна, бацула — гроші (мабуть, позичення з німець. argo Batzen — десятка-гріш; таляр; гроші), бегера — кийок (зрештою, знане ще в інших варіантах: закарпат. бігарь, давнє вєгерія — мабуть, пов'язане з румун. vasaș — пастих корів).

Не зустрічаємо тут записаних І. Верхратським (Говір галицьких лемків, 1902) лемківських виразів: антал — пляшечка вина (угор. antalag), арміла — червонокрасий бик, армілка — чижик, армелистий — пестрий (мабуть, з італ. vermiglia — яскравочервоний діамант), бадлаки — підграничні лемки, балець — великий коровай, балух — забава, бамбух — шлунок, банджюра — тоня в льоду, барбачія — чубатий жайворонок (мабуть, пов'язане з румун. berbec — баран), барна — темночервоний бик (угор. barna — брувнатний), баршан — бархат (угор. bársony — те саме), баюси — вуса (угор. bajusz — те саме), бача — ватаг вівчарів (і не лиш бач, те саме). Із замішанецького говору (І. Верхратський, ЗНТШ т. 3, 1894) не зустрічаємо тут виразів: балагувати — байдикувати, балда — грудка. Немає низки середущо-закарпатських, банатських і бачванських виразів, поданих у словниках «Етнографічних збірників»: 1) т. 4 (1898), стор. 234-51: алаш — стайня (угор. állás — стояння, стійло), алдомаш — могорич (угор. áldomás — те саме, від áldoni — благословити), ангарія — квартал, багажія — тягаровий віз, барацки — бросквині (угор. barack — персик), баратовство — побратимство (угор. barát — друг), басалія — колотілка (від румун. bat — палка); 2) т. 9 (1900), стор. 239-45: абрім — велетень (словаць. obrypa, obor — те саме, від назви племені обрив) багань — калач (румун. bogaci — пиріжок), бай — страх (угор. baj — біда), 3) т. 30, стор. 335-50: адя-зовац — стелити постіль (угор. ágyazni — те саме), адяш — солома (угор. ágyazás — підстілька), аколь — кошара (угор. akol — те саме), аков — ока (угор. akó — півгектолітра), аламужна — милостиня (угор.

alamizsna — те саме), андя — братова (із угор. anya — мати), ашов — рискаль (угор. ásó — те саме), багрена — акація (з сербського), бакар — мідь, бамбухі — бєбєхи, бара — мочар, бачі — стрий; брат старший (угор. bácsika — дядько), бегель — канал (німець. Pegel — водовказ). Не зустрічаємо й таких закарпатських виразів, як от: айбо, айно — так, барамбуцки — стрімголов (із примітки: баран-буц! при дитячій грі, як штовхаються взаємно лобами) — із «Русько-мадярського словаря» Ол. Митрака (Ужгород, 1881).

Бракує гуцульських виразів, переважно румунського походження: аршеник — чорт, аршів — рискаль, багна — сіно на мочарі, бай — забава, байрак — короткий сіряк, бараба — гульвіса, баршин — стяжка на капелюсі, бєгарик — довга жердка, бабана — стара вівця, байтик — дитина, барза — чорнобіла вівця (рум. — черногуз), батран — старик; чи сх.-подільських: аргат — батрак (з румунсько-грецького), авряк — розплідний баран (може, з новогрець. ařo, ařarion — яйце, чи з тюркського, порівн. каракалпаць. авыр — тяжкий?), араш — дишло воза. Немає надністриянських: аграфка — припинка (франц. agrafe — гачок, пряжка), барлаки, барлачі — сукняні насувні рукавиці на стопу чобота (з нім. Bärenlatschen — ніби ведмежі пантофлі), бєвза — пропасть (споріднене із Белз?), апорото — рід великих яблук (від португальської місцевої назви Oporto); здовбунівських: балабайка — булавка, бедрий (корова) — білочервоний красий, баба — великий горох.

Не зустрічаємо тут ні низки приозівських і кримських виразів, що стосуються фльори, фавни й судноплавної ділянки: аєр — шувар, аcorus salatus. Відсутні латинсько-наукові астрагал, асфоделіна, аронник (рослини), аврелія, або морське серце — рід медузи, алярія, артемія, асцидія, актинія, атерина — назви водоростів і морських живин; авдотка, або кулик-лежень (oedicnemis crepitans), баклан — рід приморського ворона (phalacrocorax carbo) —

може, тюркське перекручення із грецького пелікан; аврал — галас, авралити — галасувати (з голланд. overal — скрізь, як морської команди на судні: «Всі на поклад!»), анкерочка — дубове барилечко для прісної води (від анкер «якір»), бакен — річковий буйок з освітленням (голланд. bakem — закорений знак для суден), риба барбуна, барбуля, або султанка «mullus barbatus» (з італ. barbone), сх.-укр. баян — акордеон. Немає тут цілої низки наших церковних висловів грецького походження: давніх агіасма — свячена вода, алакстися — облачатися, алой — альоес, анатност — чтець, електор — півень, новіших: аксіос, аналой, анафора, анепсій — братанок, антидор, антимінс, антипасха, антифон, апокаліпса, апостроф, апракос, апсида, арія, артос, аскет, церковнослов. агнець. Немає низки давніх тюркізмів: алафа — нагорода, жолд (з чого нове арготичне ляхва — гроші; прекрасно!), алтабас — златоглав, алтин — дрібний гріш, аршин, аманат — закладник, арба — віз, барабаші — козаки-запорожці, аргамак-румак — верховий кінь. Чомусь бракує тут і західньо-українських германізмів (аблегер, абгус, аборт, абшус, айнцац, анцайгувати, айнцигувати — маршувати гострим, вояцьким кроком, айнундцванцик), хоч саму працю Р. Смаль-Стоцького «Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache, Ляйпціг 1942), де вони майже всі зібрані, використано.

Не знаємо, чому приписувати пропускання автором більшості європеїзмів у нашій мові: чи неслушному поглядові, мовляв, вони належать до словника чужих слів, чи якомусь пересадному пуризмові, зайвому в етимологічному словнику, який має аналізувати факти, а не ставити мовні норми. Прецінь одне з головних авторових джерел «Russisches etymologisches Wörterbuch» М. Фасмера не лякається наводити — зовсім «по-імперськи» — геть усіх рідких позичень із чукотського, зирняського, закавказького. А в автора не зустрінемо не те що наших зеленоклінських діалектизмів із

Багряного «Тигроловів» (напр., амба — тигр, тощо), але й європеїзмів; відсутні тут: абордаж, абракадабра, авангард, аванпост, аванс, авансцена, аварія, авізо, авоська, аворамент, авторитет, агент, агонія, әдепт, адьютант, азарт, айва, айран, азиль, ажур, акведукт, ажорд, акредитувати, акробат, аксельбант, аксіома, актор, актриса, акустика, акушерка, акциза, акціонер, акція, альгебра, алембик, алея, алюр, альбом, альт, аматор, амба, амбра, (рід пахоців — у Федьковича!), аметист, амніок, амурний, аналіза, ананас, анатомія, ангажуватися, англес («смокінг» — у Мартовича!), адрони, андрут, анкета, анексія, антанта, антильопа, антипатія, антрепренер, антресоль, аншпугт, апаш, аплеляція, аплодувати, апогей, апликація, апробація, апроша, апсель, араб-арап, арго, арлекін, арматура, арсенал, артіль, артерія, артелирія, армада, арфа, архалук, ар'єргард, асекурація, асесор, асигнація, асистент, атрамент, автофаєт, афронт, ахтерлюк, ахтертов, ахтерштєвень, баєр, база, бакенбарди, баклажан, бакшиш, барбос, балістика, балюстрада, балан (полюно дерева), баніція, бардак, баритон, баритон, баркароля, барометр, барон, бар'єра.

Одне із спірних питань — це справа включення в етимологічний словник сленгізмів і арготизмів, уживаних сьогодні на Україні. Ми є радше за включення і такої категорії висловів, — якщо не всіх, то бодай найпоширеніших. Як виходило б з того, що не зустрічаємо в оцьому словнику цілої низки східних і західніх міських сленгізмів, то автор властиво вирішив не брати їх до уваги. Насправді однак зробив, як досі, два чіткі винятки, подавши й такі львівські сленгізми, як балікати — говорити, балак — мова, промова; він їх лише неправильно окреслив як «львівські діалектизми»; це зрештою подібна помилка, як і в його ж праці про львівську передміську говірку (Lembergische ukrainische Stadt-mundart, Znesinnja, Берлін-Ляйпціг, 1943), де серед стилістично індіферентної лексики зустрічаємо низку окремо не позна-

чуваних арготизмів (фалювати — йти, ферняк — ніс, тощо), які стилістично зовсім не різняться від: київського арготичного бочата — ручний годинник, полтавського шкарята — штани, харківського ванько — фіякер, донбаського канать — іти, одеського кнацать — дивитися, чи ростовського пахкара — поїд. Тільки ж це сленгізми, а не діялектизми. Отакі найпоширеніші сленгізми повинні були — з відповідними позначками (як це спорадично зробив для російського М. Фасмер) — ввійти в етимологічний словник. Велика бо частина й так уже входить у розмовний стиль і в словнику е: ахінея, барахло, балабухи, балаган, башка, баяр — взяті з мови бурсаків та торговців. Слід було отже подати й арготизми: альфонс, асмодей — скупар, агаець — хлопець, атанда — відмова, арапничать, бармиць — говорити, балчик — базар, балабас — сало, бамбери — годинник, банабак — кавказець, барать — обманювати, барига — пасер, скуповувач краденого, баель — обман, байзель — нелад, бандарша, баядерка тощо.

Зате зовсім зайвими речами в етимологічному словнику вважаємо: 1) подавання синонімів, до того ж ні вичерпне, ні консеквентне (напр., при баламут треба б подати ще й: опалка, кормник, а при бараболя ще біб, бандзи, грулі, ріпа, бандурка): для зацікавлених існують словники синонімів; 2) включення ще й прізвищ в етимології християнських імен (напр., при Андрій!), бо на таке треба теж окремого словника, який і вичерпніше тим зайнявся б і мав би змогу подавати місцеву й часову локалізацію появи різних прізвищ; 3) включення етимологій деяких місцевих назв, а до того ще й не з України (напр., Америка, Азія, Альберта); це тоді, як не зустрічаємо зовсім ближчих нам: Абазин, Алушта, Апша, Анапа, Арабат, Армавір, Бакота, Басань, Васарабія, Бахчесарай, Балакля, Базавлук, Бахмут, річок Аксай, Ахтоба, Айдар, Амур, Афіс, Абін...). Зрештою, два останні приклади автор підглянув, мабуть, у словнику

М. Фасмера, де теж — залежно від даної примхи — отак подано одну-другу етимологію то прізвища, то якогось міста й річки (теж у «Зюдрусланді» — Україні!). Алеж такого наслідувати, мабуть, не варто, бо воно захарашуватиме словник, не даючи багато для в'яснення цілокупності даної проблематики. Раз уже автор на таке завзявся, то краще подати окремі синтетичні статтейки, як зробив у своєму словнику А. Брюкнер, зводячи разом називництво окремих груп понять і речей. Але й таке в етимологічному словнику не конечне.

Знову ж автор чомусь ощаджував часто місце і під одним гаслом подавав два різні позичення (напр., бас — басетля, басоля; банда — бандит; баталія — батальйон; банк — банкир) так, ніби басетля, бандит, батальйон, банкир були утворені на українському ґрунті від отих основних слів, а не окремо позичені безпосередньо. Такого рішуче слід оминати. Мабуть, подібні ощадності міркування вирішили, що не подано в автора значень похідних слів, названих після етимології основної лексеми. І знову ж не слушно: інколи бо йтиметься тут про гомонімії від двох різних слів, як от, напр., базаринка — під гаслом базар; якщо оця базаринка означає гуцульське — подарунки (вираз знаний із Федьковича), то вона зовсім не виводиться від базару, а від застарілого басарунку — відшкодування, задобрювання подарунками — і тільки адідеована до виразу базар. Так само, якщо вираз багрій, поданий під гаслом багрєць, багор, означає — сірбурого вола (Словник Грінченка за Шейковським), то треба б якось витлумачити й зміну значення: багровий — сірбурій. А таких випадків більше.

Не з усіма етимологіями автора можна погодитися: 1) арготичне барбара — кнут (18 в.) — це просто польське Barbara (отак, як сьогодні арготичні: парашка, сидір — клунок, прохора — чоботи, спиридон — п'яний, шимон — сторож, абраш-

ка — єврей...), бо є їй засвідчене давнє польське здрібніле *baška* — дерев'ний молот, — і зайво тут здогадуватися нашої контамінації бат і парити; 2) сленгізм бамбула, бамбуляк — недотепа, валиво ніяк не з укр. бамбук, бамбус із наростком — ула, але занесений із франц. арготичного *bamboula* — мурин, сенегальський вояк у першій світовій війні (як контамінація назви муринського — тамбур для танцю й арабсько-альжирського *taboul* — дурень); 3) сленгізм байтала — нездара, зовсім не творило з арготичним наростком — та — від байла, але — як і синоніми: будуляк, файтала, файталала, паталах — позичення чи з румн. *budalá*, чи угор. *buta*, *butacska*, сербохорв. *budala* — дурень, осман. *budala* — те саме; при виниканні форми файталала вплинуло й давнє польське *bafojar* — сплетняр, а при паталах — нездара — і давнє польське *patoreczny* — невправних рук; 4) закарпатське апо! — тату! є вже в записях Гнатюка з 1890-их років, а отже не 20-вічне, як подано на стор. 29 за Й. Дзендзелівським; 5) лемківське й замішанецьке баденя, бадуня — язвина в руслі, бульбона годі виводити з нім. *Bad, baden*; радше як похідне від давнього бадья — кадка; 6) подільсько-степове бакай означає не лиш язвина в руслі, але й вибоїна, калюжа на дорозі; озероподібне розширення річки у плавнях Бога, Дніпра, бакаль — озерце (Крим) — порівн. Э. и В. Мурзаевы: Словарь местных географических терминов, Москва 1959, — може слід

зводити з італій. *bocca* — уста; уста, залив, вивіз, часто у далматинській гідронімії, а не з бак — цистерна; 7) бандера — це позичення в нас із польського — *bandera*, стяг, а не безпосередньо з еспанського.

Шкода, що автор все таки не подав уже на початку якогось тимчасового списку своїх використаних джерел; подані скорочення не завжди розшифрує навіть ознайомлений фахівець. Нам здається, що не узгляднено (перестарілої вже) праці Л. Чопея про угорські позички в закарпатських говірках (Csopely László: Magyar szók a rutén nyelvben, Nyelvtudományi közlemények, 1881, том 16, стор. 270-94), праці А. де Вінценца про румунізм в галицько-гуцульських говірках (André de Vincenz: Les elements roumains du lexique houtzoule, Centre Roumain de Recherches de Paris, Paris 1959, стор. 23) і праць К. Дейни про лексику Тернопільщини (м ін. *Elementy polskie w gwarach zachodnio-mańuskich, Język Polski*, 1948 r. XXVIII, 3, стор. 72-79).

Звичайно сьогодні піонерські загальноючі філологічні праці (а такою є цей словник) оформлюються остаточно аж після обдискування пробного зошита широкими колами фахівців. Оці наші завваги трактуємо виключно як своєрідний причинок до отакої публічної дискусії: вони ваги цього, сміливого за наших філологічних умов, задуму ніяк не применшують. Деякі проблеми розглянули ми ширше і з уваги на заповіджені зошити кивського етимологічного словника.

Олекса ГОРБАЧ

Невила повесть про німців-колоністів Південної України

NIKOLAUS ZYTHKE: Deutsches Schicksal am Schwarzen Meer, Roman, Kulturhistorischer Verlag Dr. Riegler, Stuttgart 1959, 184 стор.

Підпересічна німецька повість, що не звернула б нічим нашої уваги, якби не те, що тематично охоплює південно-українських німців підсоветського періоду і написана мо-

лодшим німцем, який на Запоріжчині відвідував тедінститут, а в Гессії студіює славистику. Б'ємося в груди й визнаємо: аж до болю мало знаємо про життя німецької меншини на Україні (її, за автором, було з мільйон). Прочитавши однак книжку, сверджуємо розчаровано, що ще менше — якщо загалом будь-що — авторові відомо про іс-

торію і культуру господарів тієї землі, на якій жив він і його земляки. Поминаємо те, що ці області для нього це «Південна Росія» (Зюдруслянд) — за винятком наприкінцевої згадки про Україну як «шпихлір» (завдяки німецьким колоністам!), — що довкілля цих німецьких поселень (українські німці звуться у нього «Kolonisten», німецька ж армія 1941 року — «Deutschländer») ні разу він не називає своїм національним ім'ям: це лиш «тубільці» (Ansässige, Hiesige). Герої повісті з осель Вердер, Зінав, Дармштадт, Бергав, Гронталь, Розенталь, Маріенталь — живуть у національному гетто, ізольовані ніби крижаною стіною від свого ненімецького довкілля, серед якого чути щонайвище про татарина-коршмара чи татарку-германофобку і про молдаванина, судженого за свій націоналізм. Німецькі села важко переживають розкуркулення, ліквідацію своєї церкви, безуспішну гарячку емігрувати за океан, колективізацію, якомсь злегка ежовщину, а врешті тотальне виселення на Сибір восени 1941 року, алеж якомсь зовсім не помічають, що ідентичні нещастя ударили так само й їхніх сусідів-українців, і греків та болгар, і що така «національна політика» подиктована з Москви, а не «зависними на німецьку заможність тубільцями»; це трагедія і самого автора, що такого й досі ще не зрозумів. Для нього бо все те є лише кривдою від якоїсь абстрактної «Мюттерхен Руслянд», яка царськими грамотами тому 150 років закликала до себе колоністів, і вони їй вірно служили, в «політику» не бавилися, а ця «матушка Росія», не довіряючи їм, гнобила їх ще від 1914 року і на культурному і на економічному відтинках, ламаючи свої колишні гарантії. Гірше, що автор зовсім не розрізняє між «матушкою Росією» й отим безпосереднім анонімовим довкіллям, себто — українським населенням, яке напевно за насильства білої чи червоної «матушки» відповідати не може.

Автор однак не чував про будь-які себевирази до політичної власнопідметности у тих «тубільців». Вони, якщо принагідно теж поневіряються за ежовщини по тюрмах, то їм це так не боляче: бож це їм подається від своїх, а врешті вони до того «вже звикли», не так от, як висококультурні «колоністи»... Інша тема абстрактних турбот і ялових розмов усіх постатей — це збереження родинного діалекту й німецької мови: зате й зазнають вони, на думку автора, переслідувань; у школах їм врешті запроваджують навчання у «Landessprache», замість доточасної німецької; що йдеється тут про російську, мабуть, мову, автор чомусь виразно не каже — певно, з уваги на своїх теперішніх читачів, щоб не вражати їхніх симпатій. Годі пробачити авторовим героям і його ж власним ремаркам анахронічні небилиці про «Зюдруслянд» як про «прадідну землю готів і вікінгів», бо такого автор нахлипався певно аж у 1941-1945 роках. Подібно разять його несмачні (і то сьогодні ще!) думки про спеціальну культурну місію прийдешніх з-над Висли німецьких колоністів на степовій Україні: мовляв, не прийшли б туди «колоністи» (німці), то залишилася б така ж дика пустеля. З подібними думками — занести вищу культуру врешті й у Сибір — виїзджаять евакуйовані німці під конвоєм НКВД і восени 1941 року (і це не іронія, а патос!). Ми далекі від того, щоб применшувати німецький вклад у розвиток сільського господарства степової України, але годі знову ж усе позитивне приписувати виключно німцям, а зневажливо говорити про корінне (українське) населення. Поза невтомними згадками про царські «укази» для колоністів-німців, автор не має зеленого поняття про те, що і скільки довелося пройти стихійній «тубільчій» колонізації в степи. Гадаємо, що авторове «юберменшівське» говорення про «туземців» це теж анахронізм із неславних воєнних років, і воно симпатій

до справді трагічної долі цієї німецької меншини не збільшить у жадної культурної людини. Композиційно ця повість — безпретенсійні хронікальні нотатки: зміна осіб і місця відбувається тоді, як автор не знав, а що ж далі? Старосвітський наївний прийом вривати в півречення на «напруженому» місці розмови чи розповіді. Аж двоє інтелігентів (Вер, Кравце) одружуються з селянками (Агатою і Фрідою) і віднаходять себе і щастя на селі в тісному пов'язанні з землею і «чистою кров'ю колоністів» (щось ніби як «Блот унд Боден»...). Таке ж наївне обґрунтування негативного типу: кар'єрист Венскі, який потайки організує арешт етнографу Буша, мужа покоханої ним Ане-

ти, щоб собі улегшити зальоти до солом'яної вдови, це лиш «напівколоніст» (по батькові). Розмови героїв бліді, банальні (на тему жіноцтва плитенькі мудрування), опановані комплексом перманентної кривди від іншонаціонального докільця і якоїсь особливої історичної місії «колоністів» на Сході. Матеріалу, що змальовував би хоч побут і внутрішнє життя нашої німецької меншини, дуже мало (бліді образи весілля, зимового ховання молоді). Невже це таки все ідейне добро (крім авторових українізмів: Arbus, Baschtan, Burjan, Manischtje — маніжка!), що його винесли ці німецькі виселенці з України на Захід?

Ол. ГОРБАЧ

Нові книги

ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР, Трагедія Макбета. Король Генрі IV. Переклади Теодосія Осьмачки. Редакція і вступні статі Ігоря Костецького. В-во «На горі», серія «Світовий театр», Мюнхен, 1961, 448 стор.

ЖАН АНУЙ, Антігона. Переклад і вступна стаття Жені Васильківської. В-во «На горі» у співпраці з «Україна і світ», серія «Світовий театр», Мюнхен, 1962, 64 стор.

СТЕПАН ШАХ, о. Маркіян Шашкевич та галицьке відродження. Вид. Українського християнського виду, Париж-Мюнхен, 1961, X + 230 стор.

ЮЛІЯН РАДЗИКЕВИЧ, Полковник Данило Нечай. Історична повість. В-во «Новий шлях», Вінніпер, 1961, ч. I 286 стор., ч. II 272 стор.

Митр. ІЛАРІОН, Навчаймо дітей

своїх української мови. Проповіді. Вид. журн. «Віра і культура», Вінніпер, 1961, 64 стор.

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА, Що є істина. Історична повість. В-во Миколи Денисюка, Чикаго, 1961, 452 стор.

ADAM UZIEMBŁO, Rytm i melodyka Beniowskiego. Towarzystwo historyczno-literackie, Париж, 1961, 318 стор.

JOSEFINE BURGHARDT, Oswald Burghardt. Leben und Werke. Biographie Jurij Klen's. Verlag Ukraine, Мюнхен, 1962, 112 стор.

TARAS SHEVCHENKO, Song out of darkness. Selected poems translated from the Ukrainian by Vera Rich. The Mitre Press, Лондон, 1961, 128 стор.

ADAM CZERNIAWSKI, Topografia wnętrza. Instytut literacki, Париж, 1962, 48 стор.

Відгуки мекіканської преси на виступи балету П. Вірського

Все, що говорилося про українських танцюристів, виглядає блідим супроти їхнього блиску і їхньої граціозності. Костюми, презентація, гумор, ритм, — все це атрибути, що робили цей спектакль чимсь незвичайним, виповнюючи вицертв залу дель Белляс Артеc під час двох виступів. Перший був у суботу, другий у неділю, з програмою, повною атракцій. Відзначався своєю оригінальністю танок «Рукодільниці», в якому, немов мистецтвом магії, за кілька хвилин тчуть чудовий килим і показують його глядачам. «Ляльки», «Танок зі списками», «Нові чоботи» і ін. — також дуже добре виконані. Танцюристи мають акробатичні рухи, швидкість і легкість, які просто захоплюють; їхні танки ліричні і граційні, під такт ніжної і м'якої музики.

(«Новедадес», 18 липня 1962)

*

Згадка про балет Мойсеєва ще не затерлася в пам'яті тих, що мали приємність його бачити. І ледве чи це коли станеться, хоч вже багато часу пройшло. Чи не минув уже рік від того часу, як був тут балет Мойсеєва? А здається, ніби це було вчора. І власне вчора, в театрі Белляс Артеc, я пригадував балет Мойсеєва, і пригадувала собі його вся публіка, яка виповнювала залу аж до самої гори. В Мехіко виступав ще один ансамбль танцюристів: Український балет. Кращий від балету Мойсеєва? Якщо колинебудь мені було неохоче робити цілком непотрібне порівняння, то це сталося в цьому випадку. Бо хоч обидва належать до того самого напрямку і духу, Український балет дуже відмінний від балету Мойсеєва, але одночасно такий же чудовий, якщо мова про мистецьку якість і про зорове враження. Якщо треба було б з цілковитою об'єктивністю сказати,

яке саме було враження публіки, я б сказав, що ентузіазм глядачів у театрі Белляс Артеc був, можливо, більший, як захоплення викликане танцями ансамблю Мойсеєва. Кінцева овація була грімкішою і тривала довше.

Повторюю, що ніяке порівняння не було б справедливе — це два цілком відмінні ансамблі. Це можна було легко побачити вчора вчором, дивлячись на гопак, найбільш популярний український танець, яким закінчилася програма, і пригадати собі, як виконував його балет Мойсеєва, що включав його в своїй «Українській сюїті». У балеті Мойсеєва домінували мужність, сила, відвага, — українська група відзначається більше веселістю, оптимізмом і ніжністю. Український балет не дав нам такого, як танець кавказьких воїнів, що був одним з найбільших законних успіхів Мойсеєва, але, з другого боку, Мойсеєв не дав нам такого чарівного і такого делікатно гарного танцю, як «Рукодільниці», який є в дійсності вишвианням; і такого поетичного, як «Візок», що нагадує традиційне святкування ночі під Івана Купала. Багато років тому це свято було одним з найкращих у програмі шведського балету, яким я мав нагоду захоплюватися завдяки тому, що я народився досить давно перед початком цієї нещасної атомової епохи. А якщо мова про поезію, то не було в програмі балету Мойсеєва таких сцен, як, наприклад, танець «Подоланочка», побудований на тій приказці, яка каже: «Не щастить у грі, але щастить у любові».

Балет Мойсеєва має репертуар, який складається з танців, взятих з фольклору різних частин СРСР, який є невичерпно багатим. І Мойсеєв, директор ансамблю його іме-

ни, і Павло Вірський, режисер державного ансамблю України, — піднесли фолклор до високої стилізації в танці. Зasadничо танцюристи і одного, і другого ансамблів мають чисто клясичний вишкіл. Але Мойсєєву, здається, залежить більше на підсиленні зорового ефекту своїх танців, хоч одночасно він ні на крок не відходить від фолклорної традиції. Павло Вірський, з другого боку, шукає передовсім дефініції особливого характеру популярних танців, на яких спирається його балет. Можна сказати, що Павло Вірський має більше надхнення, а Мойсєєв більше технічної вправності. Павло Вірський, щоб пояснити свій напрям, вжив слова Гоголя, згідно з якими, балетмайстер повинен мати потрібну свободу для розвинування своєї творчої праці, «як музичний геній, слухаючи просто пісеньку на вулиці, творить поему». Якщо Павло Вірський зробив вжиток з цієї свободи, то зумів надати своєму балетові високо ліричного тону, в якому любов, радіщі і гумор відіграють дуже важливу роль.

Не будемо говорити про дисципліну. В цих радянських балетних ансамблях вона подивугідна. Не тільки таланту вимагається в артистів, але також витривалости. Надаючи великого значення техніці, Павло Вірський вимагає від кожного танцюриста високого мистецького почуття і багато експресивности, як також глибокої ідентифікації з образом. Ця вимога, підкреслена в кількох текстах, які пояснюють Павла Вірського, є підставою досягнень та успіху Українського балету, надзвичайні заслуги якого не можна досить нахвалити: бракує слів. Вчора вечером у театрі Белляс Артеc вступний виступ «Ми з України» був першою справжньою несподіванкою, це привіт, повний граціозности і приязности, який заповідає гарні речі, що слідують. Це надія, яка, очевидно, незадовго перевищена. Уже третій виступ програми кілька разів був перериваний оплесками — публіка піддалася, вона заразилася веселоцями танцю

«Козачок», і тільки бракувало побачити цей танець навприсядки з типовими кроками, відомими під назвою «Повзунець». Фінал першої частини, який складався з ігор і танців запорозьких козаків сімнадцятого століття, спричинив заворушення. Ці козаки, вдягнені в червоні жупани, зі списами, що мигали під звуки бубнів, піднесли глядачів з крісел. Картина ще сильніше враження робить завдяки чудовій музиці, в якій багато акордів акордеону, і завдяки гармонії в кольорах строїв. Що за спектакль! На жаль, не маю ні досить місця, ні часу, щоб його нахвалити. Те, що я сказав, ще належало недостатне. І як я міг забути хореографічну сценку маріонеток, в якій смішний і привітаний оплесками підстаркуватий Дон Жуан пробує залицятися до замужньої жінки? Коли мова про комічний елемент, то цю сценку треба б поставити на перше місце. Коли ж про віртуозність, легкість і винахідливість — то я згадав би кроки «Конкурсу російських танців». Не пропустіть Українського балету. Ніколи ще з більшим правом не можна було сказати: «Треба його побачити, щоб повірити».

Сьогодні я в першу чергу говорив про Український балет, тому що він, без сумніву, є подією цього тижня. Тижня? Така подія буває щонайбільше раз на рік. В 1961 році — балет Мойсєєва. В 1962 році — Український балет...

Хуан ТОМАС
(«Клярідадес», 15 липня 1962)

*

Імпресивним і несподіваним був успіх, здобутий у палаці Белляс Артеc цією симпатичною групою незвичайних радянських танцюристів — під орудою мистця Павла Вірського, народженого, як і Мойсєєв, в Одесі — які тримали публіку в безнастанній напрузі, інтерпретуючи народні танки окремих частин України (Київ, Чернігів, Дніпропетровське, Ужгород, Гуцульщина, Волинь, Харків і Карпатські гори), в яких красиві дівчата танцюють в ритмі кольорів дійсно чудесних — зроблених вишивальницями з

Решетилівки — і в яких мужчини не мають отих «манірностей», що так часто помічаються в інших балетах і без яких їхні танці є великої енергії, естетичної дисципліни та імпронуючої граційності.

В нашій оцінці особливими точками були: «Повзунець» (гумористичний козацький танок), картина «Рукодільниці», в якій танок репрезентує процес вишивання великого кольоритного килима, що продукується на Полтавщині, «Танок зі списками», інтерпретований з майже неймовірною ритмікою і синхронізацією, і «Моряки», в якому матроси фльоти танцюють популярне «Яблучко», — всі вони незвичайного ліричного оптимізму, який є нічим іншим, як відмінною експресією, що підкреслює кожную точку цього ансамблю танців, які мають непомильно і абсолютно свій власний характер і своє походження.

Синтезуючи — це був спектакль високого рівня, гідний найкращої

публіки світу, яким наша публіка могла захоплюватися в Беллас Артес і також могли бачити його у приступних цінах в іншому з театрів столиці.

Едвардо ЛЯРА С.

(«Носотрос», липень 1962)

*

ВИСТУП ДЛЯ ПРЕЗИДЕНТА

Президент і його гості бачили як перший виступ програми балету на його честь, постановку «Ми з України» і фолкльорні танці з Карпат.

Опісля слідували такі танці: Козачок, Повзунець, Подоляночка, Тропотянка, Рукодільниці, Вінок, Ляльки, Моряки, На кукурудзяному полі, Нові чоботи, Гопак.

Ця постановка була строго приватна, і заборонена була присутність репортерів і фотографів.

(«Ексельсьюр», 27 липня 1962)

ДОРОГИЙ ЧИТАЧУ!

ДОБИГАЄ КІНЦЯ 1962 РІК. У НАСТУПНОМУ, ТРЕТЬОМУ РОЦІ СВОЄЇ ПОЯВИ НАШ ЖУРНАЛ МІСТИТИМЕ ЦІКАВІ МАТЕРІЯЛИ З ЛІТЕРАТУРИ, МИСТЕЦТВА, КУЛЬТУРНОГО І ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ І ЗА КОРДОНОМ.

ТОМУ ГАРНИЙ НОВОРІЧНИЙ ПОДАРУНОК ТВОЇМ ДРУЗЬЯМ — ПЕРЕДПЛАТА «СУЧАСНОСТІ» НА 1963 РІК.

ВИДАВНИЦТВО БУДЕ ВДЯЧНЕ ТАКОЖ ЗА АДРЕСИ ТИХ, КОМУ ВОНО МОЖЕ ПОСЛАТИ ПРОБНЕ ЧИСЛО, ЯК ЕВЕНТУАЛЬНИМ ПЕРЕДПЛАТНИКАМ НА НОВИЙ РІК.

З М І С Т

Яр Славутич. Персей	3
Л Далека. Смерть австралійського аборигена, Художникові .	4
Василь Барка. Жовтий князь	5
Марія Струтинська. З нотаток	56
Богдан Кравців. Українська література в новій радянській літературній енциклопедії	58
Валеріян Поліщук. Амальгама	65
Лідія Голубнича. Київські танцористи в світлі американської критики	70
Юрій Соловій. Відвідини «На горі»	77
Володимир П. Стахів. Процес проти Б. Сташинського .	98
Критика і бібліографія. Перший етимологічний словник української мови (Олекса Горбач) — Невдала повість про німців-колоністів Південної України (Ол. Горбач) — Нові книги .	117
Нотатки. Відгуки мекіканської преси на виступ П. Вірського .	125

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Ing. Jaroslaw Hawryliw
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячних «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:8:0	3:0:0	фуз.
Австрія	15,-	150,-	швц.
Англія	0:5:0	2:5:0	фуз.
Аргентина	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуела	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	м.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швейцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Появилось 10 (60) число

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за жовтень 1962

I. СТАТТІ: Життєвий стандарт — Школи — Культура — Література.

II. ВІСТКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ: Сільське господарство — Природні копалини — Спекуляція — Дармоїди — Житлове будівництво — Космос — Релігія — Сполучені Штати Америки — Короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 долар; річна передплата (12 чисел) — 10 доларів, передплата на три роки — 25 доларів.

АДРЕСА: „PROLOG“

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

